
ΔΑΣΚΑΛΟΙ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ
Οι επιπτώσεις του κοινοβουλευτικού συστήματος
στην εξέλιξη του διδασκαλικού επαγγέλματος
στην Ελλάδα

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ήδη στην πρώτη του επαφή με ιστορικά ή πολιτικά κείμενα, ο αναγνώστης βρίσκεται μπροστά σε κριτικές, που με αυστηρότατες εκφράσεις καυτηριάζουν το κοινοβουλευτικό σύστημα, το οποίο «μετέβαλε την Ελλάδα εις πανδαμόνιο διχονοίας και κομματικών παθών», για να θυμηθούμε τον Δ. Βερναρδάκη¹ ή συνέβαλε στην «ανάπτυξιν των διά της πολιτείας εκείνης ριφθέντων εις την Ελληνικήν κοινωνίαν σπερμάτων της πολιτικής διαφθοράς και της πολιτικής ανηθικότητας, της υποτασσούσης και θυσιαζούσης πάσαν ιδέαν πολιτικήν και εθνικήν, εις το κράτος του φαυλοτάτου εγωϊσμού, ναι μεν ουχί απλώς φονευούσης ηθικώς, αλλά και εκφραυλιζούσης και εξευτελιζούσης φαυλεπιφάυλως τας ιδέας εκείνας,...», όπως με πιο αυστηρή και περισότερο γλαφυρή γλώσσα γράφει ο Π. Καρολίδης.²

Η αναστροφή μου με θέματα εξέλιξης του διδασκαλικού επαγγέλματος στην Ελλάδα με έφερε σε επαφή με παρόμοιες αιτιάσεις, οι οποίες θέτουν μοιραία το ερώτημα: Ποιες ήταν οι επιπτώσεις της εισαγωγής του κοινοβουλευτισμού στη χώρα μας και του τρόπου με τον οποίο λειτούργησε κάτω από τις συγκεκριμένες ιστορικοκοινωνικές και πολιτικοοικονομικές συνθήκες στην εξέλιξη του επαγγέλματος αυτού; Το ερώτημα αυτό έγινε αντικείμενο συστη-

* Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης.

1. Βλ. Δημ. Βερναρδάκης, *Καποδίστριας και Όθων*. Επιστολιμαία Βιβλιοκρισία, Αθήνα 1970, σ. 113.

2. Παύλος Καρολίδης, *Σύγχρονος ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από το 1821 μέχρι και το 1921*, τ. Γ', Αθήνα 1923, σ. 375 κ.ε.

ματικής έρευνας, που βασίστηκε σε αρχαιακό υλικό. Πριν όμως προχωρήσω στην αναλυτική περιγραφή της έρευνας και την προσέγγιση του συγκεκριμένου προβλήματος θεωρώ απαραίτητη μια σύντομη αναφορά στις δύο αυτές μεταβλητές, τον ελληνικό κοινοβουλευτισμό και το διδασκαλικό επάγγελμα, τη σύζευξη των οποίων επιχειρώ εδώ.

2. Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

2.1. Οι πελατειακές σχέσεις και ο εργοδοτικός ρόλος του κράτους

Όπως έχει επισημανθεί από διάφορους μελετητές, η εγκαθίδρυση της μοναρχίας στην Ελλάδα αποτέλεσε μια σημαντική ήττα για τις ντόπιες ηγετικές ομάδες, τα δικαιώματα των οποίων έμπαιναν τώρα κάτω από τον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας και επομένως περιοριζόνταν σημαντικά. Η αντίθεση αυτή ήταν φυσικό να οδηγήσει στη συνέχεια σε πολιτικές συγκρούσεις, αφού η πρώτη, προκειμένου να ενισχύσει και να εδραιώσει τη θέση της, ενδιαφέρθηκε να επεκτείνει τις εξουσίες της, ενώ οι κοτζαμπάσηδες και οι λοιποί τοπικοί παράγοντες φρόντιζαν να διατηρήσουν την αυτονομία που είχαν πριν από την ίδρυση του κράτους και την εγκατάσταση της κεντρικής εξουσίας.³

Μέσα από τις αντιθέσεις αυτές ερμηνεύονται από τους ειδικούς οι εξεγέρσεις του 1843⁴ και του 1862,⁵ οι οποίες συνδέονται με την «πρώιμη εγκα-

3. Νίκος Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα 1978, σ. 36 κ.ε.

4. Το 1843 ο Όθων, τον οποίο οι μεγάλες δυνάμεις είχαν επιλέξει ως «έλεω Θεού Βασιλέα της Ελλάδος», αναγκάστηκε να αποδεχθεί τη σύγκληση Εθνικής Συνέλευσης και κυρίως να ενδώσει στη μετατροπή της απόλυτης σε Συνταγματική Μοναρχία, με την αποδοχή του Συντάγματος που ψήφισε η Συνέλευση αυτή. «Το Σύνταγμα του 1844, απομίμηση ιδίως του γαλλικού χάρτη του 1830 και δευτερευόντως του βελγικού Συντάγματος του 1831, καθιέρωνε αντιπροσωπευτικό σύστημα δύο Βουλών, από τις οποίες η μία εκλεγόταν σύμφωνα με ένα ελαφρώς τμηματικό σύστημα, ενώ τα μέλη της άλλης Βουλής (Γερουσίας) διορίζονταν από τον βασιλιά, που μοιραζόταν την άσκηση της εξουσίας μαζί τους». Βλ. Αριστόβουλος Μάνεσης, «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση» στο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, συλλογικό έργο, Αθήνα 1986, σ. 21. (Η υπογράμμιση δική μου).

5. Οι πολιτικές ισορροπίες που προέκυψαν από την εγκαθίδρυση της Συνταγματικής Μοναρχίας ανατράπηκαν εκ νέου από τις εξεγέρσεις του 1862, που κατέληξαν στην έξωση της δυναστείας των Wittelsbach και την αλλαγή του πολιτεύματος σε «βασιλευσόμενη δημοκρατία (demokratie royale)». Η δανέζικη δυναστεία των Γλύκσμπουργκ που εγκαταστάθηκε έκτοτε στην Ελλάδα (και με μικρές διακοπές παρέμεινε ως το 1973) βασίλευε σύμφωνα με το νέο Σύνταγμα, που είχε ψηφίσει η Εθνική Συνέλευση του 1864. Σύμφωνα με τη βασική αρχή «άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουν εκ του Έθνους» καθιερώθηκε το σύστημα μιας Βουλής που

θίδρυση» του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα.⁶ Η θέση των πολιτικών ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο με την καθιέρωση της «αρχής της δεδηλωμένης» που θεσπίστηκε στα 1875, ύστερα από πρωτοβουλία του Χαρ. Τρικούπη.⁷ Οι ρυθμίσεις αυτές του πολιτεύματος κατάφεραν να οδηγήσουν τις διάφορες ομάδες πίεσης σε μια πολιτική συναίνεση και να επιφέρουν μια πρώτη εξισορρόπηση στους συσχετισμούς δυνάμεων. Καθώς μάλιστα δεν συντελέστηκαν ουσιώδεις μεταβολές στον οικονομικό και παραγωγικό τομέα,⁸ που θα επέφεραν αντίστοιχες μεταβολές στην κοινωνική δομή, τα στοιχεία αυτά στάθηκαν ικανά να επιφέρουν μια ισορροπία δυνάμεων⁹ και να εξασφαλίσουν μια μοναδική σχεδόν πολιτική σταθερότητα σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.¹⁰

Η σταθερότητα αυτή του πολιτικού συστήματος¹¹ σε συνδυασμό με την έλλειψη από την ελληνική κοινωνία «ομαδικών συνειδήσεων» και ομάδων πίεσης από τη βάση,¹² συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός ιδιότυπου ελληνι-

εκληγόταν με καθολική ψηφοφορία (φυσικά μόνο των ανδρών, αφού για τις γυναίκες εφαρμόστηκε το 1952), η οποία ίσχυσε έκτοτε για την Ελλάδα. Βλ. Αριστ. Μάνεσης, *ό.π.*, σελ. 21 κ.ε.

6. Κ. Τσουκαλάς, «Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο συλλογικό έργο *Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1977, σελ. 73-112, εδώ σ. 83.

7. Σύμφωνα με την αρχή αυτή ο βασιλιάς δεν μπορούσε να διορίσει κυβέρνηση, αν αυτή δεν είχε αποδεδειγμένα την πλειοψηφία στη Βουλή. Βλ. Αρ. Μάνεσης, *ό.π.*, σ. 22.

8. Σχετική ανάλυση βλ. Γ. Δερτιλής, «Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο *Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, ό.π.*, σ. 41 κ.ε.

9. Α. Μάνεσης, *ό.π.*, σ. 22.

10. Με βάση τις παραδοχές αυτές τα παραπάνω πολιτικά κινήματα (του 1843 και του 1862) αποτελούν «ενδογενετικές συγκρούσεις» ανάμεσα στις κυρίαρχες ομάδες και τα επιτεύγματά τους δεν πρέπει επομένως να θεωρηθούν σε καμιά περίπτωση ως λαϊκές κατακτήσεις. Κερδισμένες από τις πολιτικές αυτές ανακατατάξεις βγήκαν οι ντόπιες ηγετικές ομάδες, που «όταν πια συνειδητοποιίσαν πως η κρατική επέκταση ήταν αναπόφευκτη, προσπάθησαν να αντισταθμίσουν την απώλεια της τοπικής τους αυτονομίας ελέγχοντας το κράτος από μέσα». Η προσπάθειά τους γι' αυτόν ακριβώς τον «από μέσα έλεγχο» του κράτους διευκολύνθηκε ιδιαίτερα με την «πρώιμη εγκαθίδρυση» του επείσαστου κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα. Βλ. Ν. Μουζέλης, *ό.π.*, σ. 37.

11. Για τις λειτουργίες και τη θεωρία του πολιτικού συστήματος, βλ. Π. Τερλεξή, *Το πολιτικό σύστημα*, Αθήνα 1987.

12. Η ελληνική κοινωνία, αγροτική στο σύνολό της, βρισκόταν σε προκαπιταλιστικό στάδιο με καθαρά παραδοσιακές και αδιαφοροποίητες δομές, από τις οποίες απουσίαζαν ακόμη οι ομαδικές συνειδήσεις (Ν.-Π. Διαμαντούρος, «Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στη Ελλάδα και η λειτουργία του κατά τον 19ο αιώνα», στο Δ.Γ. Τσαούση (επιστημονική επιμέλεια). Αυτή ακριβώς η έλλειψη ομαδικών συνειδήσεων και αποκρυσταλλωμένων τάξεων, η απουσία οργανώσεων που θα εκπροσωπούσαν τα συμφέροντα των τάξεων και των ομάδων αυτών δεν επέτρεψε την ίδρυση και τη λειτουργία ανάλογων κομματικών σχηματισμών. Οι κομματικοί σχηματισμοί που διαμορφώθηκαν κατά την περίοδο αυτή, αντί να αποτελέσουν θεσμούς που θα επιδίωκαν την «οριζόντια σύνδεση» ομοιογενών συμφερόντων, αποτέλεσαν προ-

κού κοινοβουλευτισμού και καθιέρωσαν «τα δίκτυα της πολιτικής (εκλογικής θα έλεγα εγώ) πελατείας».¹³ Τα πολιτικά κόμματα επιδόθηκαν σε περίεργα παιχνίδια εξουσίας.¹⁴ Βουλευτές και αρχηγοί κομματικών σχηματισμών κινούνταν και μετακινούνταν χωρίς κανέναν ιδεολογικό ή άλλο φραγμό με όλη τους την άνεση από τη μια πολιτική παρέα στην άλλη και οι πολιτικοί συνασπισμοί σχηματιζόνταν και ανασχηματιζόνταν με μεγάλη ευκολία, αρκεί να αυξάνονταν έτσι οι πιθανότητες ανέλιξης στην εξουσία.¹⁵ Συνέπεια του πολιτικού αυτού αμοραλισμού (ή της ιδιότυπης αυτής πολιτικής ηθικής) υπήρξε η κοινοβουλευτική ρευστότητα και η κυβερνητική αστάθεια. Έτσι, ενώ το πολιτικό σύστημα παρέμεινε όπως είπαμε εκπληκτικά σταθερό σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, οι κυβερνήσεις ήταν βραχύβιες και διαδέχονταν η μία την άλλη με ασυνήθιστη ευκολία.¹⁶

Οι πελατειακές σχέσεις ενισχύθηκαν σοβαρά από το ρόλο του κράτους και τον τρόπο της δόμησής του. Ενώ, όπως επισημαίνει ο Κ. Τσουκαλάς, το κράτος στη Δύση ήταν γενικά μικρό σε σχέση με την κοινωνία, στην Ελλάδα σημειώνεται μια συγκεκριμένη ιδιοτυπία: «Από τη μια μεριά ο δημόσιος τομέας από την αρχή είναι διογκωμένος, είναι πάρα πολύ μεγάλος, και από την άλλη μεριά, ο ιδιωτικός τομέας της οικονομίας είναι πάρα πολύ ασθενικός, είναι πάρα πολύ λίγο ανεπτυγμένος».¹⁷ Η σχέση βέβαια αυτή δεν είναι μόνο ποσοτική. Σύμφωνα με την ίδια πηγή, «το γεγονός ότι το ένα είναι “μεγάλο” και το άλλο είναι “μικρό”, το γεγονός μιας υπερδιόγκωσης του δημόσιου τομέα, οδηγεί σε μια άλλου τύπου άρθρωση ανάμεσα στις δύο περιοχές».¹⁸

σωποπαγείς πολιτικούς σχηματισμούς. (Βλ. *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1984, σελ. 59).

13. Ν. Μουζέλης, «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: Η περίπτωση της Ελλάδας», στο *Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης*, ό.π., σ. 113 κ.ε.

14. Εκείνοι οι οποίοι επικράτησαν στο πολιτικό προσκήνιο ήταν κατά κύριο λόγο οι τσιφλικάδες και οι άλλοι ντόπιοι παράγοντες ή παράγοντες της διασποράς (τα λεγόμενα «τζάκια»), που είχαν εγκατασταθεί έγκαιρα στην Ελλάδα. Τα άτομα αυτά βλέποντας τη δύναμή τους να συνθλίβεται κάτω από την επέκταση της εξουσίας του οργανωμένου κράτους, θέλησαν να αναπληρώσουν την απώλεια της τοπικής τους αυτονομίας με την κατάκτηση θέσεων στο μηχανισμό της κρατικής εξουσίας. Έτσι κατάφεραν, ελέγχοντας με διάφορα ψηφοθηρικά τεχνάσματα το εκλογικό αποτέλεσμα, να χειραγωγούν το εκλογικό σώμα και να εξασφαλίζουν την εκλογική τους νίκη. Βλ. Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική...*, ό.π., σ. 38.

15. Κ. Βεργόπουλος, *Εκδοτική Αθηνών, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', σ. 29.

16. Είναι χαρακτηριστικό ότι ως το 1881 που ανήλθε στην εξουσία ο Χ. Τρικούπης η μεγλύτερη σε χρονική διάρκεια κοινοβουλευτική κυβέρνηση υπήρξε του Δεληγιώργη, που μόλις κατάφερε να ξεπεράσει τον ενάμιση χρόνο. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Η ανθρωπική προσπάθεια του Χ. Τρικούπη 1882-1895», στο *Εκδοτική Αθηνών, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', σ. 16.

17. Κ. Τσουκαλάς, «Κράτος και κοινωνία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Δ.Γ. Τσαούση, ό.π., σ. 42.

18. ό.π., σ. 42.

Το γεγονός αυτό είχε διάφορες επιπτώσεις. Εκείνο που ενδιαφέρει ιδιαίτερα εδώ, είναι ότι το κράτος στον 19ο αιώνα ήταν ο σοβαρότερος εργοδότης. Σ' όλο το διάστημα αυτό και μέχρι τον 20ό αιώνα τα μεγαλύτερα κεφάλαια του κρατικού προϋπολογισμού ήταν μισθοδοτικού και μεταβιβαστικού χαρακτήρα, χρησιμοποιούνταν δηλ. για άμεσες παροχές σε ιδιώτες.¹⁹ Το κράτος μπορούσε να ελέγχει και να ανακατανέμει το 30% του εθνικού εισοδήματος, και αυτό ήταν αρκετό για να συγκεντρώσει το ενδιαφέρον των πολιτών σε μια κοινωνία που η ιδιωτική εργοδοσία απουσίαζε. Από τη στιγμή δηλ. που οι θέσεις του Δημοσίου αποτελούσαν την πιο σίγουρη εργασιακή σχέση και, όπως υπολογίζεται, ο ένας στους δύο από τους εργαζόμενους (τους άντρες φυσικά) των πόλεων αντλούσε άμεσα ή έμμεσα, αποκλειστικά ή συμπληρωματικά, προσόδους από το Δημόσιο,²⁰ ήταν φυσικό το ενδιαφέρον όλων των εργαζομένων να είναι στραμμένο προς τις επίζητες θέσεις του Δημοσίου.

Το δημόσιο συμφέρον όχι μόνο δεν ήταν δυνατό να αποκρυσταλλωθεί και να θεθεί πάνω από τις πελατειακές και τις κομματικές σχέσεις, αλλά και από την άλλη μεριά το κράτος δεν ήταν σε θέση να προστατέψει τους πολίτες από τη φαυλότητα και την αναρχία. Όπως γράφει ο Γ. Ασπρέας η κατάσχεση των μισθών των υπαλλήλων, αλλά και αυτής ακόμη της βουλευτικής αποζημίωσης ήταν συνηθισμένο φαινόμενο· η Δικαιοσύνη ήταν εξαρτημένη από τους κομματικούς παράγοντες²¹ και γενικά δέσποζε το «ρουσφέτι» και η «αχαλίνωτος και ανευθρίαστος ιδιοτέλεια».²²

19. *ό.π.*, σ. 48.

20. *ό.π.*, σ. 48.

21. Χαρακτηριστικό της όλης κατάστασης είναι το ακόλουθο απόσπασμα του Γ. Ασπρέα: «Η αστική περιουσία και η εξάσκησης οποιουδήποτε βιοποριστικού επαγγέλματος υπέκειντο υπό την κυριαρχίαν αστυνομίας συγκροτούμένης εις όργανα και αρχηγούς από τα πλέον εμπάθη και ανήθικα κομματικά στοιχεία και εις χείρας δικαστών, οίτινες έπραττον και εδικάζον καθ' υπαγόρευσιν του κομματάρχου, ο δε μισθός του υπαλλήλου σπανίως ή ουδέποτε επληρώνετο από τον ταμίαν του κράτους, όστις συνεργαζόμενος μετά του τοκογλόφου, καθίστα επιτακτικήν ανάγκην την προεξόφλησιν. Τα συμφέροντα του Δημοσίου απέναντι των ιδιωτών ήσαν εμπεισιτευμένα εις δικαστικούς συμβούλους, οίτινες, όργανα του κόμματος διότι εκ της βουλήσεως τούτου εξηρτάτο η θέσις των, έπραττον ουχί κατά το δίκαιον και την συνείδησιν, αλλά κατά τās υπαγορεύσεις των συμφερόντων των κομματάρχων, η δε προσωπική κράτησις ένεκα του ελαχίστου χρέους και του δικαίωμα της κατασχέσεως του μισθού του υπαλλήλου, πολιτικού ή στρατιωτικού, και αυτής της αποζημιώσεως του βουλευτού, παρέχεν εις χείρας των οργανώσεων εκείνων ισχυρόν όπλον εκβιασμού εναντίον μιας δυστυχούς τάξεως ανθρώπων, των οποίων η ζωή καθίστατο αφόρητος και η ύπαρξις εξηρτάτο εκ της φανατικής αφοσίωσεως προς τον κομματάρχην και το κόμμα». Βλ. Γ. Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, τόμ. Β', σ. 142.

22. Δημ. Βερναρδάκης, *ό.π.*

2.2. Κοινοβουλευτισμός και υπάλληλοι του Δημοσίου

Μέσα σ' ένα τέτοιο κοινοβουλευτικό σύστημα με πελατειακές σχέσεις, τα πολιτικά κόμματα (ή πρόσωπα) θεωρούσαν εντελώς φυσικό να χρησιμοποιήσουν τις δυνατότητες ανακατανομής του εθνικού εισοδήματος, για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω, προκειμένου να αποκομίσουν πολιτικό όφελος και να εδραιώσουν την εκλογική τους νίκη. Οι διορισμοί στις θέσεις του Δημοσίου γίνονταν συχνά αυθαίρετα και με κριτήρια εκλογικής σχέσης. Ανάμεσα στους υπαλλήλους του κράτους συσσωρευόνταν έτσι ένα «μεγάλο σμήνος αμαθών και ανικάνων, οίτινες εσχημάτιζον την άμπωτιν και την παλίρροια των κηφήνων, οι οποίοι ήρχοντο και παρήρχοντο μηδέν προσφέροντες και πολλά λαμβάνοντες εκ των δημοσίων θέσεων καθ' εκάστην υπουργικήν μεταβολήν».²³

Κατά τον ίδιο τρόπο γίνονταν μαζικές απολύσεις, κυρίως μετά την επικράτηση του αντίπαλου κόμματος. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι όλους αυτούς τους απολύόμενους ο Δημ. Καμπούρογλου τους ονόμασε «Πανσανίες», επειδή με την απόλυσή τους, επερχόταν η παύση της ανίας του Δημοσίου Υπαλλήλου.²⁴ Η σκωπτική αυτή παρατήρηση του Δημ. Καμπούρογλου υποδηλώνει ότι ο διορισμός δεν γινόταν επειδή ήταν πράγματι αναγκαίος, αλλά επειδή έπρεπε να «βολευτεί ο ημέτερος», ανεξάρτητα από το αν υπήρχε αντικείμενο εργασίας ή όχι.

Την απαράδεκτη αυτή κατάσταση θέλησε να εξυγιάνει ο Χαρ. Τρικούπης, ο οποίος δέσποζε στην πολιτική ζωή της χώρας και με μικρές διακοπές κυβέρνησε από το 1881 ως το 1895. Ο πολιτικός αυτός εφάρμοσε ένα πρόγραμμα εκσυγχρονισμού «εκ των άνω» και λειτούργησε με «την αντίληψη ότι ή τότε θα εκσυγχρονιζόταν η Ελλάδα ή ποτέ».²⁵ Μέσα στο πνεύμα της πολιτικής αυτής ο Χαρ. Τρικούπης επιδόθηκε στην «εκρίζωση των πελατειακών σχέσεων»²⁶ και την ανασυγκρότηση του κρατικού μηχανισμού, με μια σειρά νόμων, οι οποίοι στόχευαν στην απομάκρυνση της παραπάνω απαράδεκτης φαυλοκρατικής κατάστασης. Ένα περίπου χρόνο μετά την άνοδό του στην εξουσία ψήφισε τον νόμο ΑΚΔ'/1882 «περί προσόντων των τηλεγραφικών υπαλλήλων»,²⁷ με τον οποίο ορίζονταν όχι μόνο τα απαιτούμενα για την πρόσ-

23. Γ. Ασπρέας, *ό.π.*, σ. 143.

24. Στ. Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό λογίων πλασθέντων*, Αθήνα 1900, Ανατύπωση 1980, σ. 788.

25. Κ. Γαρδίκου-Αλεξανδροπούλου, «Η ελληνική κοινωνία την εποχή του Χ. Τρικούπη», στο Δ.Γ. Τσαούση (επιστ. επιμέλεια), *ό.π.*, σ. 180.

26. Κ. Τσουκαλάς, «Το πρόβλημα..», *ό.π.*, σ. 106.

27. *ΦΕΚ* 58/30.6.1882, σ. 277 κ.ε.

ληψη και το διορισμό προσόντα,²⁸ αλλά και οι πειθαρχικές ποινές ανάλογα με το είδος και τη φύση του παραπτώματος.²⁹

Δύο χρόνια αργότερα η κυβέρνηση του Χαρ. Τρικούπη ψήφισε το νόμο ΑΡ Γ'/1884 «περί προσόντων και πειθαρχικής τιμωρίας των δημοσίων υπαλλήλων»,³⁰ ο οποίος προσδιόριζε επακριβώς τα απαραίτητα προσόντα για το διορισμό σε κάθε συγκεκριμένη υπαλληλική θέση και τις προϋποθέσεις για την προαγωγή στην επόμενη βαθμίδα.³¹ Κατά τον ίδιο τρόπο όριζε τις πειθαρχικές ποινές, οι οποίες μπορούσαν να επιβληθούν μόνο από τους υπηρειατικούς προϊσταμένους του υπαλλήλου, στον οποίο και έδινε σε κάθε περίπτωση το δικαίωμα της απολογίας πριν από την επιβολή της ποινής. Ο ίδιος νόμος όριζε ακόμη σε ποιες περιπτώσεις, εκτός από εκείνες του ποινικού νόμου, ήταν δυνατό να απολυθεί ο υπάλληλος³² και παρείχε το δικαίωμα της έφεσης, εντός τακτής προθεσμίας.³³ Τρεις μήνες αργότερα, τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου, ψηφίστηκε το Διάταγμα «περί εκτελέσεως κ.λπ. του νόμου περί προσόντων και πειθαρχικής τιμωρίας των δημοσίων υπαλλήλων», το οποίο όριζε επακριβώς τον τρόπο και τον τόπο της διεξαγωγής των διαγωνισμών, τη σύσταση των επιτροπών, τα μαθήματα και την ύλη των εξετάσεων, αναλυτικά κατά περίπτωση.³⁴

Εν τω μεταξύ με προγενέστερες νομοθετικές ρυθμίσεις³⁵ είχε απαγορευθεί ρητά η «κατάσχεση των μισθών ή οιασδήποτε άλλης αποδοχής των πολιτικών υπαλλήλων»,³⁶ καθώς επίσης και «των χορηγουμένων εις τους βουλευτάς αποζημιώσεων».³⁷ Η κάθαρση του δικαστικού σώματος και η ρύθμιση

28. Άρθρα 5 έως 9.

29. Ο νόμος μάλιστα αυτός, για να αποτρέψει τους παράνομους διορισμούς, προχώρησε ακόμη περισσότερο και όριζε: «Πας διορισμός ή προβιβασμός, γενόμενος εναντίον του παρόντος Νόμου, δεν παρέχει δικαίωμα επί της θέσεως και των αποδοχών του υπαλλήλου, όστις υποχρεούται και εις την απόδοσιν των ληφθεισών. Εκ παύσεως δε, κατά παράβασιν του Νόμου τούτου γενομένης, ουδέν πηγάζει δικαίωμα αποζημιώσεως κατά του Δημοσίου». Βλ. Άρθρο 10, ό.π., σ. 278.

30. ΦΕΚ 217/26.5.1884, σ. 1101 κ.ε.

31. Τα προσόντα μάλιστα του διοριζόμενου έπρεπε να μνημονεύονται αναλυτικά στο Βασιλικό Διάταγμα του διορισμού του. Βλ. ό.π. Άρθρο 13, σ. 288.

32. Άρθρο 12, σ. 288.

33. Στο Διάταγμα ή την απόφαση της απόλυσης έπρεπε να μνημονεύεται επίσης η νομιμότητα της παύσεως και η γνωμοδότηση του Υπουργικού Συμβουλίου ή και η έκθεση του αρμόδιου Υπουργού. Βλ. και άρθρ. 8, σ. 288.

34. ΦΕΚ 340/25.8.1884, σ. 1816 κ.ε.

35. Νόμος ΑΡΜΑ/22.3.1884 «Περί απαγορεύσεως της κατασχέσεως κ.λπ. των μισθών των υπαλλήλων».

36. Βλ. ό.π. Άρθρο 1.

37. Βλ. ό.π. Άρθρο 2.

του αμετάθετου και της ισοβιότητας των δικαστών αποτέλεσαν επίσης μέτρα αποφασιστικής σημασίας.³⁸

Είναι φανερό πως με τις προϋποθέσεις αυτές ο διορισμός, η τιμωρία και η απόλυση των υπαλλήλων, έμπαιναν κάτω από συγκεκριμένο έλεγχο και οι αυθαιρεσίες δεν ήταν εύκολες. Οι νομικές αυτές διατάξεις ήταν προφανώς σε θέση να δημιουργήσουν ένα αίσθημα ασφάλειας στους υπαλλήλους και έθεταν τις βάσεις για την απαλλαγή τους από τη δυναστεία των κομματικών παραγόντων. Οι πολιτικοί αντίπαλοι όμως του Χαρ. Τρικούπη δεν ενδιαφέρονταν για μια τέτοια πολιτική, όπως θα δούμε παρακάτω. Γι' αυτό το πρώτο τους μέλημα μόλις ήρθαν στην εξουσία, με τις εκλογές του Απριλίου 1885, ήταν να καταργήσουν τους βασικούς αυτούς για την ομαλή λειτουργία του κρατικού μηχανισμού νόμους. Έτσι το έργο αυτό ανατράπηκε εις βάρος και των υπαλλήλων και της δημόσιας ζωής.³⁹

3. ΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΤΟΥ ΔΑΣΚΑΛΟΥ ΣΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

Πριν εξετάσουμε τις επιπτώσεις των πολιτικών αυτών εξελίξεων στη διαμόρφωση του επαγγέλματος που εξετάζουμε εδώ και πριν παρουσιάσουμε τα ευρήματα της έρευνας, είναι ανάγκη να αναφερθούμε με πολλή συντομία στην κατάσταση του διδασκαλικού επαγγέλματος κατά τον 19ο αιώνα. Εκείνο που προέχει στην παρουσίαση αυτή είναι ο προσδιορισμός των διαφόρων τύπων δασκάλου που απαντώνται, η περιγραφή των συνθηκών εργασίας καθώς και οι προϋποθέσεις για την ενάσκηση του επαγγέλματος.

Οι βάσεις για τη δημιουργία του νέου επαγγέλματος τέθηκαν με τον εκπαιδευτικό νόμο του 1834.⁴⁰ Ο νόμος αυτός προέβλεπε υποχρεωτική φοίτηση για όλα τα παιδιά ηλικίας 5 έως 12 ετών,⁴¹ όριζε τις προϋποθέσεις για την άσκηση του επαγγέλματος, καθώς επίσης ειδική αμοιβή και μόρφωση για τους δασκάλους.⁴² Ο ίδιος νόμος προέβλεπε επίσης την ίδρυση ενός Διδα-

38. Βλ. περισσότερα, Γ. Ασπρέας, σ. 143.

39. Αυτό φαίνεται ότι πλήγωσε πολύ τον Χαρ. Τρικούπη και το κατηρίασε με πάθος σε μια μεταγενέστερη ομιλία μετά την εκλογική του αποτυχία το 1895, στην οποία είπε μεταξύ των άλλων: «Ο λαός θέλει υπαλληλίαν φατριαστικήν, διότι άλλως δεν θα επανέφερεν εκ νέου πανίσχυρον τον κομματάρχην όστις κατήργησε τους νόμους περί προσόντων κ.λπ.» Βλ. Εκδοτ. Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΔ', σ. 38.

40. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, αριθ. 11/3 Μαρτίου 1834, σ. 27 κ.ε.

41. *ό.π.*, άρθρ. 6.

42. Βλ. για κάθε περίπτωση τα αντίστοιχα άρθρα του παραπάνω νόμου.

σκαλείου στην πρωτεύουσα του κράτους, για να μορφώνονται σε αυτό οι δάσκαλοι.⁴³ Έτσι το Διδασκαλείο ιδρύθηκε αρχικά στο Ναύπλιο και αργότερα μεταφέρθηκε στην Αθήνα, όταν αυτή έγινε η νέα πρωτεύουσα του κράτους. Ανάλογα με το βαθμό του πτυχίου τους οι δημοδιδάσκαλοι χωρίζονταν σε πρωτοβάθμιους, δευτεροβάθμιους και τριτοβάθμιους.⁴⁴ Με βάση τη διαβάθμιση αυτή ορίζονταν οι αποδοχές και το δικαίωμα για διορισμό σε μικρούς ή μεγάλους δήμους.

Οι απόφοιτοι όμως του Διδασκαλείου ήταν συγκριτικά λίγοι και δεν επαρκούσαν με κανέναν τρόπο για την κάλυψη των αναγκών της εκπαίδευσης. Για το λόγο αυτό γίνονταν εξετάσεις στο Διδασκαλείο, στις οποίες συμμετείχαν όσοι θεωρούσαν ότι είχαν τις απαραίτητες γνώσεις για να ασκήσουν το επάγγελμα και δεν ήταν επομένως απαραίτητο να φοιτήσουν σ' αυτό.⁴⁵ Ούτε όμως με τον τρόπο αυτό στάθηκε δυνατό να καλυφθούν έστω και στοιχειωδώς οι ανάγκες της εκπαίδευσης και κάτω από τις συνθήκες αυτές το υπουργείο με εγκύκλιό του,⁴⁶ αναγκάστηκε να δώσει εντολή στους δήμους «όπως τους διδάσκοντας κατά την ανέκαθεν συνήθειαν εις τα στερούμενα των δημοδιδασκάλων σχολεία εφημερίους ή ιδιαίτερους γραμματοδιδασκάλους υποβάλουν εις τινα έλεγχον και τους νομιμοποιήσουν». Έτσι δίπλα στους δημοδιδασκάλους με πτυχίο Διδασκαλείου και τους αυτοδίδακτους δημοδιδασκάλους που είχαν περάσει απλώς τις σχετικές εξετάσεις στο Διδασκαλείο, προστέθηκε μια τρίτη κατηγορία δασκάλων, οι γραμματοδιδάσκαλοι.⁴⁷ Οι τελευταίοι αυτοί είχαν ελάχιστες μόνο ικανότητες, αφού η εξέτασή τους περιορίστηκε μερικές φορές στην απλή σύνταξη μιας ιδιόχειρης αίτησης διορισμού ενώπιον της δημοτικής επιτροπής και, όπως ήταν φυσικό, υπήρξαν ολέθριοι για την εκπαίδευση.⁴⁸ Με τον τρόπο αυτό επήλθε μεγάλη σχετικότητα στα προσόντα που ήταν απαραίτητα για το διορισμό σε θέση δημοδιδασκάλου, γεγονός που άφηνε πολλά περιθώρια δράσης στους πολιτικούς και όσους γενικά είχαν την πρόθεση να χρησιμοποιήσουν τις θέσεις αυτές για ψηφοθηρικούς σκοπούς.

Η κατάσταση αυτή επιδεινώθηκε αργότερα με την παύση της λειτουργίας του Διδασκαλείου. Το εκπαιδευτικό αυτό ίδρυμα είχε μετατραπεί βαθμιαία σε κέντρο εξέτασης και όχι εκπαίδευσης των δημοδιδασκάλων και περιέπεσε σε τέτοια ανυποληψία, ώστε η Εθνοσυνέλευση αποφάσισε το 1864 να

43. Άρθρα 65 έως και 69.

44. Άρθρο 8 του παραπάνω νόμου.

45. Αθ. Ευταξία, *Αιτιολογική έκθεση των νομοσχεδίων Δημοτικής Εκπαίδευσεως*, σ. 9.

46. Αριθμ. 26272/24-5-1844. Περιλαμβάνεται στο Σ.Ν. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 60.

47. Ι.Ε. Πυργιωτάκη, «Συμβολή στη διαμόρφωση μιας Κοινωνιολογίας του Έλληνα δασκάλου», *περιοδ. Νέα Παιδεία*, τχ. 23, 1982, σ. 55.

48. *ό.π.*, σ. 55.

δώσει οριστικό τέλος στη λειτουργία του.⁴⁹ Για την εξέταση των επιθυμούντων να ασκήσουν το επάγγελμα του δημοδιδασκάλου συγκροτήθηκαν ειδικές εξεταστικές επιτροπές, με τα Βασιλικά Διατάγματα της 8ης Ιουνίου, 11ης Ιουλίου και στις 30 Απριλίου 1868.⁵⁰ Ειδικό Βασιλικό Διάταγμα ψηφίστηκε επίσης για «την εξέτασιν των δημοδιδασκάλων των προσαρτηθεισών Επαρχιών», προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες της Θεσσαλίας, μετά την προσάρτησή της.⁵¹

Με τα μέτρα αυτά έπεσε η ποιότητα των δημοδιδασκάλων ακόμη περισσότερο, αφού οι απόφοιτοι του Διδασκαλείου, που κατά γενική ομολογία ήταν οι περισσότεροι άξιοι, αποτελούσαν τελικά μικρή μόνο μειοψηφία στο σύνολο των υπηρετούντων. Μετά το 1878 άρχισε μια νέα κίνηση για την επανασύσταση Διδασκαλείων, ενώ καταβλήθηκαν επίσης προσπάθειες να βελτιωθεί η ποιότητα των ήδη υπηρετούντων, με διάφορους τρόπους. Στα πλαίσια αυτά λειτουργήσαν κατά καιρούς βραχυπρόθεσμα σεμινάρια σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας, με παιδαγωγούς που είχαν σπουδάσει κατά κύριο λόγο στη Γερμανία.⁵²

Κάποια μικρή βελτίωση επήλθε με την ίδρυση των λεγόμενων υποδιδασκαλείων, οι απόφοιτοι των οποίων ονομάζονταν *υποδιδάσκαλοι ή γραμματιστές* και αντικαθιστούσαν τους γραμματοδιδασκάλους. Η κατηγορία αυτή των δημοδιδασκάλων, παρά τις προσπάθειες που είχαν γίνει νωρίτερα⁵³ εμφανίζεται στην εκπαίδευση κυρίως στην αλλαγή του αιώνα. Από την εισηγητική έκθεση των νομοσχεδίων που υπέβαλε ο υπουργός Παιδείας στη Βουλή το 1913, προκύπτει ότι υπήρχαν ως τότε 1.152 υποδιδάσκαλοι, οι οποίοι έμειναν μάλιστα στην εκπαίδευση ως το τέλος της δεκαετίας του 1920-1930.⁵⁴

Στα πρώτα του βήματα το επάγγελμα αυτό δεν είχε αυτάρκεια και για μερικές μάλιστα περιπτώσεις καταβλήθηκε προσπάθεια από το ίδιο το υπουργείο να συνδυαστεί με κάποιο άλλο, για να γίνει με τον τρόπο αυτό δυνατή η προσέλκυση άξιων ανθρώπων για την εκπαίδευση.⁵⁵ Έτσι στις 26 Μαρτίου

49. Βλ. αποσπάσματα της σχετικής συζήτησης στο Α. Δημαρά, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. Α', Αθήνα 1973, σ. 186 κ.ε.

50. Βλ. Βασ. Διάταγμα 3155, *ΦΕΚ* 22/28-5-68, σ. 162 κ.ε.

51. *ΦΕΚ* 70/28-7-1882, σελ. 357.

52. Έτσι π.χ. στα 1881, όταν καταργήθηκε η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας από τα σχολεία, οργανώθηκαν σεμινάρια 40 ημερών για να οικειοποιηθούν οι δάσκαλοι τη νέα συνδιδασκτική μέθοδο διδασκαλίας. Η μεταρρύθμιση αυτή «απεδείχθη πάντη αλυσιστελής» και η διδασκαλία στα σχολεία γινόταν «πάντη αμεθόδως» κατά την εισηγητική έκθεση των νομοσχεδίων του Αθ. Ευταξία. Βλ. Αθ. Ευταξία, *Αιτιολογική...* ό.π., σ. 8.

53. Σ.Ν. Παπαδημητρίου, *Ιστορία του Δημοτικού μας Σχολείου (1834-1895)*, σ. 63.

54. Φ. Ηλιού, *Δ. Γληνός: Άπαντα*, τ. Β', σ. 261.

55. Βλ. περισσότερα Ι.Ε. Πυργιωτάκης, *Συμβολή...*, ό.π. και *Zum Selbstverstaendnis...*, ό.π.

1837 ο υπουργός Παιδείας με εγκύκλιό του συνιστούσε στους νομάρχες να προσλάβουν δασκάλους, οι οποίοι θα έκαναν και χρέη γραμματέως της κοινότητος.⁵⁶ Σε διάφορες εκθέσεις επιθεωρητών αναφέρεται επίσης συχνά και δεύτερη επαγγελματική απασχόληση των δασκάλων, κατάσταση που αποδέχεται το υπουργείο ως φυσιολογική. Εκείνο που χαρακτηρίζει ακόμη τους δασκάλους κατά το χρονικό διάστημα που εξετάζεται εδώ, είναι η πολυμορφία της διοίκησης των σχολείων⁵⁷ και η κακοδαιμονία της καταβολής του μισθού τους, που ήταν πραγματικά βασανιστική.

4. Η ΕΡΕΥΝΑ

4.1. Το πρόβλημα, οι σκοποί και οι υποθέσεις της έρευνας

Η σύζευξη του κοινοβουλευτισμού, ενός δηλ. πολιτικού θεσμού που είχε διαμορφωθεί στις δυτικές χώρες προωθημένης καπιταλιστικής ανάπτυξης, με τη βαθύτατα προκαπιταλιστική, αγροτική οικονομία και τις ακραίες παραδοσιακές και αδιαφοροποίητες κοινωνικές δομές της Ελλάδας⁵⁸ δεν αποτέλεσε γόνιμο και εποικοδομητικό συνδυασμό. Οι αρνητικές επιπτώσεις της σύζευξης αυτής, μιας «στείρας σύζευξης», όπως έχει αποκληθεί,⁵⁹ φάνηκαν απ' όσα αναφέραμε ως τώρα σχετικά με την πολιτική κατάσταση, τις επιπτώσεις της στη δημόσια ζωή και τους υπαλλήλους του Δημοσίου.

Από τις διάφορες βιβλιογραφικές αναφορές, τα νομικά κείμενα και κυρίως από τις εισηγητικές εκθέσεις των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων, που κατά καιρούς υποβλήθηκαν στη Βουλή, προκύπτει ότι το επάγγελμα του εκπαιδευτικού γενικώς και του δασκάλου ειδικότερα, υπήρξε από τα κυριότερα θύματα της μικροκομματικής εκμετάλλευσης και της εξουσιαστικής αλαζονείας των κομματικών αρχηγών και των τοπικών τους εκπροσώπων. Από το πλήθος των κειμένων αυτών αναφέρουμε ένα μόνο χαρακτηριστικό απόσπασμα: «Αι διδασκαλικάι μεταβολαί απέβησαν αληθές χωνευτήριο, εις ο ριπτόμενοι φύρδην μίγδην γυμνασιάρχει, καθηγηταί γυμνασίων, σχολάρχαι και ελληνοδιδάσκαλοι, ικανοί μετ' ανικάνων και χρηστοί μετ' αχρήστων, απελύοντο, διωρίζοντο, μετετίθεντο, προήγοντο, υπεβιβάζοντο και όσοι εξ αυτών κατώρ-

56. Η εγκύκλιος παρατίθεται πλήρης από τον Χρ. Λέφα, *ό.π.*, σ. 21.

57. Βλ. και Μ. Παπαμαύρου, *Σύστημα νέας Παιδαγωγικής*, Αθήνα χ.χ., σ. 481 κ.ε.

58. Κ. Τσουκαλάς, «Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *ό.π.*, σ. 85.

59. Ν.-Π. Διαμαντούρος, *ό.π.*, σ. 58.

θουν να εξέλθωσι σώοι και αβλαβείς εκ τιαυτής αναχωνεύσεως δεν ανεγνώριζον πλέον εαυτούς. Τιαυτή υπήρξεν η ανακαίνισις των. Πόσοι εξ αυτών επερειδόμενοι εις εκθέσεις επιθεωρητών και εις συστάσεις της υπηρεσίας, δεν είδον αίφνης εαυτούς απολυομένους ή υποβιβαζομένους ή εκσφενδονιζομένους εκ του ενός εις το άλλον της Ελλάδος άκρον; πόσοι δ' άλλοι απόβλητοι της υπηρεσίας ή παρείσακτοι δεν επανήλθον εις αυτήν ή δεν προήχθησαν υπέρ πάσαν προσδοκίαν;».⁶⁰

Αυτές ακριβώς «οι αναγκαστικές υπηρεσιακές μεταβολές» των δασκάλων για τις οποίες γίνεται συχνά λόγος σε διάφορα κείμενα, γίνονται εδώ αντικείμενο συστηματικής έρευνας. Πιο συγκεκριμένα το ενδιαφέρον της έρευνας αυτής επικεντρώνεται στα παρακάτω βασικά ερωτήματα:

— Ποιες επιπτώσεις επέφερε η καθιέρωση του κοινοβουλευτικού συστήματος με τις πελατειακές σχέσεις στο επάγγελμα του δασκάλου;

— Αναπτύχθηκαν και για το επάγγελμα αυτό κυκλώματα πολιτικής εξάρτησης και είχαν εμπλακεί οι δημοδιδάσκαλοι στο πλέγμα των πελατειακών σχέσεων;

— Αν ναι, τι επιδράσεις άσκησαν οι εξαρτήσεις αυτές στη διαμόρφωση των συνθηκών εργασίας και την όλη εξέλιξη του επαγγέλματός τους γενικότερα;

— Οι πολιτικές αυτές πρακτικές τέθηκαν σε εφαρμογή απ' όλα τα πολιτικά κόμματα εξίσου ή μήπως σημειώθηκαν διαφοροποιήσεις ανάμεσά τους;

Με βάση τα ερωτήματα αυτά η έρευνα επιδιώκει διπλό σκοπό: Αρχικά αποβλέπει στο να προσκομίσει αντικειμενικά στοιχεία και μέσα από αυτά να θέσει σε δοκιμασία την ορθότητα των παραπάνω πληροφοριών, κάτι που δεν έχει γίνει ακόμη μέχρι σήμερα, απ' ό,τι τουλάχιστον έχουμε υπόψη μας. Η έρευνα δεν περιορίζεται όμως μόνο σ' αυτό· κάτι τέτοιο δεν θα παρουσίαζε προφανώς ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού είναι κοινά τα συμβάντα με όλους τους υπαλλήλους του Δημοσίου και είναι γνωστά τα περί «Πλατείας Κλαυθμώνος». Πέρα από την αποκάλυψη συγκεκριμένων στοιχείων η έρευνα αυτή αποβλέπει κυρίως στο να διερευνήσει τις επιπτώσεις και τον τρόπο με τον οποίο οι παρεμβάσεις αυτές έδρασαν ανασταλτικά στη διαμόρφωση και την εξέλιξη ενός επαγγέλματος που γεννήθηκε μαζί με το νέο κράτος και να ρίξει, από τη δική της σκοπιά, περισσότερο φως στους μηχανισμούς εκείνους μέσα από τους οποίους η εγκαθίδρυση του «πεισακτου» αυτού πολιτικού θεσμού έδρασε —αν έδρασε— ανασταλτικά στην όλη κοινωνική εξέλιξη. Θεωρούμε ότι η μελέτη των επιπτώσεων αυτών στη διαμόρφωση του επαγγέλματος των δασκάλων αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα και επιτυχές παράδειγμα για τα όσα συνέβαιναν και σε άλλους υπαλλήλους του Δημοσίου, για δύο κυρίως λόγους:

60. Αθ. Ευταξία, *Το Υπουργείον Παιδείας, πώς λειτουργεί την σήμερον*. (Ανατύπωσης εκ της Ακροπόλεως), Αθήνα 1900, σ. 5.

α. Η διαμόρφωση του επαγγέλματος αυτού με τη σημερινή του τουλάχιστο μορφή, συμπίπτει χρονικά με την επανασύσταση του νέου ελληνικού κράτους και επομένως επηρεάζεται σημαντικά από τις συνακόλουθες πολιτικές εξελίξεις, και

β. Το σχολείο ως ιδεολογικός θεσμός και θεσμός κοινωνικού ελέγχου βρισκόταν πάντοτε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος και αποτελούσε σημείο ιδεολογικοπολιτικών ανταγωνισμών.

Επισκοπώντας όσα αναφέρθηκαν ήδη σχετικά με την πολιτική κατάσταση και το ρόλο του κράτους, τις επιπτώσεις τους στη δημόσια ζωή και την κατάσταση των υπαλλήλων του Δημοσίου και με βάση τις διάφορες βιβλιογραφικές αναφορές, μπορούμε να διατυπώσουμε την ακόλουθη γενική υπόθεση εργασίας για την έρευνά μας: *Τα πολιτικά κόμματα μέσα σε ένα κοινοβουλευτικό σύστημα πελατειακών σχέσεων χρησιμοποίησαν τις θέσεις των δασκάλων για να διευρύνουν την εκλογική τους πελατεία. Έτσι το κομματικό συμφέρον αποτελούσε το βασικό κριτήριο για την υπηρεσιακή εξέλιξη των δασκάλων. Το γεγονός αυτό τους κατέστησε ισχυρά εξαρτημένους από τους κομματικούς παράγοντες, επηρέασε αρνητικά τη διαμόρφωση της επαγγελματικής τους συνείδησης και παρεμπόδισε την εξέλιξη του επαγγέλματός τους σε αυτόνομο επάγγελμα με αυτάρκεια και κοινωνικό κύρος. Αναμένεται μάλιστα ότι το κόμμα του Θ. Δηλιγιάννη έθεσε σε εφαρμογή την πολιτική αυτή πρακτική σε μεγαλύτερη έκταση απ' ό,τι το κόμμα του Χαρ. Τρικούπη.*

4.2. Η συλλογή των δεδομένων

Για τη διερεύνηση της υπόθεσης αυτής προτιμήθηκε, αντί οποιασδήποτε άλλης έρευνας, η μελέτη των πρωταρχικών πηγών,⁶¹ δηλ. των αντίστοιχων φύλλων της «Εφημερίδος της Κυβερνήσεως», στις οποίες αναφέρονται επίσημα οι υπηρεσιακές μεταβολές (διορισμοί, μεταθέσεις και απολύσεις) των δασκάλων. Από το σύνολο των μεταβολών εξετάστηκαν στα πλαίσια αυτής της έρευνας οι απολύσεις. Οι τόμοι των αντίστοιχων ετών φυλλομετρήθηκαν

61. Η στροφή αυτή προς τις αυθεντικές πηγές υπαγορεύτηκε από την πεποίθησή μου ότι, σε ό,τι αφορά τουλάχιστον την εκπαίδευση, οι πηγές αυτές δεν έχουν ερευνηθεί ακόμη επαρκώς. Πολλές μάλιστα από τις αναλύσεις που έχουν γίνει βασίζονται συχνά σε έμμεσες πληροφορίες, πολλές από τις οποίες, όπως διαπιστώνεται κι εδώ, δεν είναι απόλυτης εμπιστοσύνης. Γι' αυτό, όπως έχω ισχυριστεί και άλλη φορά, θεωρώ ότι το επίπεδο της σχετικής έρευνας δεν επιτρέπει ακόμη τη συγγραφή της Ιστορίας της Ελληνικής Εκπαίδευσης. Αυτό προϋποθέτει εξαντλητική μελέτη των αυθεντικών πηγών και τη διεξαγωγή μεμονωμένων ερευνών πάνω σε συγκεκριμένα επιμέρους θέματα, κάτι που δεν έχει γίνει ακόμη στο βαθμό και την έκταση που αυτό κρίνεται απαραίτητο. Η μελέτη αυτή αποτελεί μια προσφορά και προς την κατεύθυνση αυτή.

και αναζητήθηκαν, σελίδα προς σελίδα, όλες οι απολύσεις που είχαν δημοσιευθεί σ' αυτούς. Επειδή η προσπάθεια αυτή ήταν αδύνατο να ολοκληρωθεί από ένα μόνο άτομο, λόγω του μεγάλου αριθμού και του όγκου των τόμων που έπρεπε να ερευνηθούν, σχηματίστηκε, στα πλαίσια ενός σεμιναρίου, ομάδα εργασίας από φοιτητές του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης.⁶²

Στην καταγραφή αυτή συμπεριλήφθηκαν όλα τα σχετικά με την απόλυση στοιχεία, ώστε, αν παραστεί ανάγκη, ο ερευνητής να έχει τη δυνατότητα με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, να ανατρέχει κάθε στιγμή και να εντοπίζει την περίπτωση που τον ενδιαφέρει. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά ένα παράδειγμα: Έτος 1889, ΦΕΚ 216, σελ. 966: «Δι' υπουργικής αποφάσεως υπ' αριθμ. 11083 από 24.8.1889 απολύεται της υπηρεσίας η δημοδιδάσκαλος Μελισσουργών του δήμου Πραλιάντων Δέσποινα Βερικοπούλου, ως μη μεταβάσα εις την θέση της, εις ην μετετέθη διά της...». Μετά τη συλλογή των στοιχείων ακολούθησε ένας ακόμη έλεγχος όλων των πληροφοριών από τον οποίο προέκυψε ότι είχαν σημειωθεί ελάχιστα μόνο λάθη και σε πολύ λίγες περιπτώσεις. Τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν με τον τρόπο αυτό και που αποτελούν και το κύριο υλικό της έρευνάς μας, παρουσιάζονται στα επόμενα κεφάλαια.

Η προτίμηση των απολύσεων αντί των διορισμών, όπως συνήθως συμβαίνει σε ανάλογες έρευνες, σχετίζεται κατά κύριο λόγο με το αντικείμενο της έρευνας. Εκείνο που, όπως είπαμε, μας ενδιαφέρει κατά κύριο λόγο είναι η εξέλιξη του διδασκαλικού επαγγέλματος και επειδή τότε δεν υπήρχε μονιμότητα, η επιβολή της έσχατης αυτής ποινής παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού ήταν φυσικό να ασκεί σημαντικές επιπτώσεις στο ίδιο τοπάγγελμα και τους φορείς του. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η συνολική διερεύνηση όλων των μεταβολών συνεπάγεται τον έλεγχο ενός τεράστιου όγκου στοιχείων, που και μόνη η συγκέντρωσή τους καθίσταται υπερβολικά δύσκολη.

Ο περιορισμός του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος στη συλλογή και την επεξεργασία των απολύσεων και όχι όλων γενικώς των υπηρεσιακών μεταβολών, μεταθέσεων και διορισμών, δεν μειώνει τη σημασία της μελέτης αυτής και για έναν πρόσθετο λόγο: Οι απολύσεις εμπλέκονται, έμμεσα ή άμεσα, με όλες τις άλλες μεταβολές, είτε γιατί επέρχονται ως δική τους απόρροια

62. Οι φοιτητές αφού πήραν συγκεκριμένες οδηγίες για τον τρόπο εργασίας από μένα, που στο μεταξύ είχα δουλέψει σε πολλούς τόμους και γνώριζα πώς ακριβώς έπρεπε να συστηματοποιηθεί η εργασία για την αναζήτηση των στοιχείων, κατέγραψαν με τη δική μου παρουσία και καθοδήγηση όλες τις απολύσεις που υπήρχαν στους τόμους, που ο καθένας είχε αναλάβει. Η αποστολή των φοιτητών αυτών, τους οποίους και ευχαριστώ θερμά από τη θέση αυτή, τελείωσε, σε ό,τι αφορά την εργασία αυτή, με την καταγραφή και τη συγκέντρωση των στοιχείων.

(π.χ. απόλυση ύστερα από μη αποδοχή της μετάθεσης) είτε γιατί οι ίδιες οι απολύσεις καθιστούν αναγκαίες κάποιες άλλες, αφού π.χ. μετά τις απολύσεις ακολουθούν κατά κανόνα νέοι διορισμοί για την πλήρωση των κενών θέσεων. Έτσι δικαιολογείται εξάλλου, γιατί όλες αυτές οι υπηρεσιακές μεταβολές γίνονταν ταυτόχρονα και παρουσιάζονται κατά κανόνα δημοσιευμένες όλες μαζί στα φύλλα των «Εφημερίδων της Κυβερνήσεως». Με την έννοια αυτή μπορεί κανείς, μέσα από τη διερεύνηση των απολύσεων, να αποκτήσει μια συνολική εικόνα του φαινομένου, όπως θα φανεί εξάλλου παρακάτω.

Εξετάστηκε το χρονικό διάστημα από την άνοδο του Χαρ. Τρικούπη στην εξουσία ως τις αρχές του 20ού αιώνα. Η διερεύνηση της περιόδου αυτής δεν είναι τυχαία. Απορρέει από τη γενική παραδοχή ότι η περίοδος αυτή έχει ιδιαίτερη κοινωνικοοικονομική σημασία και καλύπτει ένα διάστημα κατά το οποίο είναι έντονες οι προσπάθειες για ανάπτυξη και εκσυγχρονισμό, κατά τα πρότυπα των ανεπτυγμένων χωρών της Ευρώπης. Από εκπαιδευτική άποψη έχει ξεπεραστεί επίσης η «περίοδος της στασιμότητας» και μέσα στα πλαίσια της γενικότερης κοινωνικής εξέλιξης τοποθετείται και το πρόβλημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Τότε μάλιστα συνειδητοποιείται για πρώτη φορά τόσο έντονα ο ρόλος της εκπαίδευσης στη γενικότερη κοινωνική εξέλιξη. Η σύνδεση αυτή φαίνεται καθαρά τόσο στα νομοσχέδια που υπέβαλε το 1889 στη Βουλή ο Γ. Θεοτόκης, ως υπουργός επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως του Χαρ. Τρικούπη, όσο και κυρίως στα νομοσχέδια που υπέβαλε δέκα χρόνια αργότερα ο Αθ. Ευταξίας.

Η περίοδος αυτή είναι ενδιαφέρουσα για τη δική μας θεματική και από καθαρά πολιτική άποψη: Η παλαιότερη γενιά των πολιτικών (Βούλγαρης, Κανάρης, Επ. Δεληγιώργης, Θρ. Ζαΐμης κ.ά.) είχε αποχωρήσει και στο πολιτικό προσκήνιο δέσποζαν νέοι πολιτικοί με πανεπιστημιακή μόρφωση και ευρωπαϊκές εμπειρίες. Ταυτόχρονα έχει διαμορφωθεί ένας σαφής δικομματισμός με την πολιτική υπεροχή των δύο μεγάλων κομμάτων, τα οποία διακρίνονταν από διαφορετικούς πολιτικούς προσανατολισμούς. Πρόκειται για το «Νεότερικόν» με αρχηγό τον Χαρ. Τρικούπη, που η πολιτική του φυσιογνωμία δέσποζε στην πολιτική ζωή της χώρας στην περίοδο που εξετάζεται εδώ, και το «Εθνικόν» του Θ. Δηλιγιάννη.⁶³ Ο Θ. Δηλιγιάννης χαρακτηριζόταν για την τάση αναρρίχησης στα κρατικά δημόσια αξιώματα και την κυριαρχία της κρατικής εξουσίας. Στο κόμμα του είχαν συγκεντρωθεί οι «θεσθίηρες», οι «αρχομανείς», οι «βουλευτομανείς».⁶⁴ Τη βάση γι' αυτούς αποτελούσε η δημοσιούπαλληλία (η «φατριαστική υπαλληλία» κατά την έκφραση του ίδιου του Χαρ. Τρικούπη) και ο στρατός. Αυτός ήταν και ο λόγος για τον οποίο

63. Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 22.

64. Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 38.

κατάργησαν τους νόμους για τους δημοσίους υπαλλήλους. Ο Χαρ. Τρικούπης, αντίθετα, διακρινόταν από το πάθος του για την οικονομική ανάπτυξη. Απέβλεπε στο να χρησιμοποιήσει το κράτος και όχι να το κατακτήσει, γι' αυτό και δεν κατηγορήθηκε σαν αρχομανής, όπως ο αντίπαλός του ο Δηλιγιάννης, αλλά ως πλουτοκράτης.⁶⁵

4.3. Τα δεδομένα της έρευνας

Με τον παραπάνω τρόπο καταγράφηκαν και συγκεντρώθηκαν οι απολύσεις 7.858 δασκάλων.⁶⁶ Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι ο αριθμός είναι υπερβολικά μεγάλος, αν ληφθεί μάλιστα υπόψη ότι, όπως υπολογίζεται, ο συνολικός αριθμός των δασκάλων που υπηρετούσαν κατά το διάστημα αυτό στην εκπαίδευση ήταν συγκριτικά μικρός, όπως θα φανεί παρακάτω. Μια πρώτη ταξινόμηση των στοιχείων αυτών κατά έτος απόλυσης παρουσιάζεται στον Πίνακα 1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Απολυθέντες κατά έτος (σε απόλυτους αριθμούς και ποσοστά)
επί του συνολικού αριθμού των απολυθέντων σε όλα τα έτη)*

ΕΤΟΣ	ΑΠΟΛΥΘΕΝΤΕΣ		ΕΤΟΣ	ΑΠΟΛΥΘΕΝΤΕΣ			
	α.α	%		α.α	%		
1	1882	110	1,4	11	1892	615	7,8
2	1883	208	2,7	12	1894	1.139	14,5
3	1884	103	1,3	13	1896	450	5,7
4	1885	102	1,3	14	1897	595	7,6
5	1886	206	2,6	15	1898	516	6,6
6	1887	337	4,3	16	1899	512	6,5
7	1888	126	1,6	17	1901	1.213	15,4
8	1889	75	1,0	18	1902	746	9,5
9	1890	116	1,5	19	1903	513	6,5
10	1891	176	2,2	ΣΥΝΟΛΟ		7.858	

Στον Πίνακα αυτό παρατηρούμε αρχικά μια αυξητική τάση των απολύσεων προϊόντος του χρόνου. Έτσι ενώ το ποσοστό των απολυθέντων, με

65. Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 22.

66. Τα χειρόγραφα με όλες αυτές τις περιπτώσεις απολύσεων βρίσκονται στα χέρια του συγγραφέα της μελέτης αυτής.

ελάχιστες μόνο εξαιρέσεις, κυμαίνεται σε όλη τη δεκαετία 1882-1891 μεταξύ μίας και δύο ποσοστιαίων μονάδων, πολλαπλασιάζεται στη συνέχεια και υπερβαίνει σε όλα σχεδόν τα επόμενα χρόνια τις έξι και φτάνει ως τις 15,4 ποσοστιαίες μονάδες. Η ποσοστιαία όμως αυτή κατανομή του συνολικού αριθμού των απολύσεων κατά έτος δεν πρέπει να λειτουργήσει παραπλανητικά. Πολύ πιο χρήσιμο θα ήταν αν είχαμε τα ποσοστά των απολυομένων σε σχέση με τον συνολικό αριθμό των υπηρετούντων κατά το αντίστοιχο έτος. Αυτό όμως το τελευταίο στοιχείο, ο συνολικός δηλ. αριθμός των υπηρετούντων κατά έτος, δεν έγινε δυνατό να εξακριβωθεί μέχρι στιγμής, αφού όπως είναι γνωστό δεν έχουμε για κείνη την εποχή επίσημα στατιστικά στοιχεία. Αυτό έγινε μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις δυνατό, για τις οποίες γίνεται αναφορά σε άλλο σημείο.

Τα στοιχεία όμως αυτά, διασταυρώνόμενα και με άλλες πηγές, αρχίζουν ευθύς εξαρχής να γίνονται χρήσιμα και να επαληθεύουν την αρχική μας υπόθεση. Παρατηρούμε λοιπόν ότι ο αριθμός των απολύσεων (208) είναι για το 1883, έτος δημοτικών εκλογών, διπλάσιος σχεδόν σε σχέση με το προγενέστερο και τα δύο μεταγενέστερα έτη.

Ιδιαίτερα χαρακτηριστική όμως για τη σχέση αυτή ανάμεσα στην ποιότητα της πολιτικής ζωής και την επαγγελματική αναστάτωση των δασκάλων είναι η περίοδος που ακολουθεί. Έτσι, κατά τα έτη 1886 και 1887, έτη πολιτικών ανακατατάξεων, σημειώνονται πολλές μεταβολές δασκάλων. Μεγάλος σχετικά αριθμός απολύσεων (206) σημειώθηκε αρχικά κατά το 1886, έτος κατά το οποίο ο αρχηγός του Εθνικού κόμματος Θ. Δηλιγιάννης, που είχε σχηματίσει κυβέρνηση μετά τις εκλογές της 25ης Απριλίου 1885, αναγκάστηκε να παραιτηθεί, οπότε 69 δηλιγιαννικοί βουλευτές αυτομόλησαν προς το τρικουπικό στρατόπεδο, δίνοντας έτσι την ευκαιρία στον αρχηγό του να σχηματίσει κυβέρνηση.⁶⁷ Στο έτος λοιπόν αυτό της πολιτικής αναστάτωσης με αλλαγές κυβερνήσεων και υπουργών, αυξάνεται και ο αριθμός των απολυθέντων και φτάνει στα επίπεδα του 1883, που ήταν επίσης έτος δημοτικών εκλογών.

Ο αριθμός όμως των απολύσεων ανέρχεται σε ακόμη υψηλότερα επίπεδα τον επόμενο χρόνο, 1987, όταν από τις εκλογές αυτές νικητής αναδείχθηκε ο Χαρ. Τρικούπης και είχαμε νέες κυβερνητικές ανακατατάξεις. Αρκετά υψηλός παρουσιάζεται επίσης για το ίδιο έτος ο αριθμός των μεταθέσεων και των διορισμών, που έγιναν ταυτόχρονα με τις απολύσεις και έχουν δημοσιευθεί στο ίδιο φύλλο της «Εφημερίδος της Κυβερνήσεως». Όλες μάλιστα οι μεταβολές αυτές έχουν την υπογραφή του υπουργού των Εκκλησιαστικών

67. Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 29.

και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Π. Μανέττα, που ήταν ένας από τους «αυτομολήσαντες» από τη δηλιγιαννική παράταξη.

Στο ίδιο ακριβώς συμπέρασμα οδηγεί και η αντίθετη ροή της πολιτικής ζωής που ακολούθησε. Η ισχυρή εκλογική νίκη του Χαρ. Τρικούπη στις 4 Ιανουαρίου 1887, σε συνδυασμό με τα προγενέστερα μέτρα που είχαν ληφθεί από τον ίδιο για να πλήξουν την «τυραννία του κομματάρχη»,⁶⁸ δεν εξασφάλισαν μόνο σ' αυτόν μια από τις μακροβιότερες κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις, αλλά εξασφάλισαν ταυτόχρονα και μια γενικότερη σταθερότητα της πολιτικής ζωής. Αυτή ακριβώς η νηνεμία στην πολιτική κονίστρα συνοδεύτηκε με ταυτόχρονη μείωση του αριθμού των απολύσεων. Ο αριθμός των απολύσεων (126) που διαπιστώνονται επανέρχεται το 1888 στα συνηθισμένα χαμηλά επίπεδα των «ήρεμων χρόνων» και κατά τον αμέσως επόμενο χρόνο (1889) φτάνει, με 75 συνολικά περιπτώσεις, στα χαμηλότερα όρια της περιόδου που εξετάζεται εδώ. Δεν πρέπει λοιπόν να θεωρηθεί τυχαίο το γεγονός ότι μια περίοδος «πολιτικής αναταραχής» συνέπεσε με μια περίοδο «υπηρεσιακής αναστάτωσης» των δασκάλων, και αντίθετα μια περίοδος «πολιτικής ύφεσης» συνέπεσε επίσης με περίοδο «υπηρεσιακής τους ύφεσης».

Αντίθετα με την αρχική μας υπόθεση, παρατηρούμε ότι μετά τις εκλογές της 25ης Απριλίου του 1885, από τις οποίες νικητής αναδείχτηκε ο Θ. Δηλιγιάννης και διαδέχτηκε τον Χαρ. Τρικούπη στην εξουσία, δεν ακολούθησαν μαζικές απολύσεις δασκάλων. Το ίδιο ακριβώς φαινόμενο παρατηρείται στα 1890, όταν ο Θ. Δηλιγιάννης, ως νικητής των εκλογών της 14ης Οκτωβρίου του ίδιου χρόνου, διαδέχτηκε για δεύτερη φορά τον Χαρ. Τρικούπη στην κυβέρνηση. Η διαδοχή αυτή δεν συνοδεύτηκε και πάλι από αυξημένο αριθμό απολύσεων ούτε κατά τον πρώτο (1890) ούτε κατά τον δεύτερο χρόνο (1891) της ίδιας κυβέρνησης.

Αντίθετα, η κυβερνητική διαδοχή από τον Θ. Δηλιγιάννη στον Χαρ. Τρικούπη, που σημειώθηκε στα 1892, συνοδεύτηκε με πολλές απολύσεις, που φτάνουν στον ασυνήθιστο ως τότε αριθμό των 615 δασκάλων. Πρόκειται για τήν πολιτική κρίση που δημιουργήθηκε μετά την παύση της κυβέρνησης Δηλιγιάννη στις 18 Φεβρουαρίου και την αποτυχημένη απόπειρα του βασιλιά να δημιουργήσει νέα σταθερή κυβέρνηση από τους πολιτικούς του «Τρίτου Κόμματος».⁶⁹ Η χώρα οδηγήθηκε τότε αναγκαστικά σε εκλογές, στις 3 Μαΐου του ίδιου έτους, από τις οποίες νικητής αναδείχθηκε ο Τρικούπης, ο οποίος και σχημάτισε κυβέρνηση. Αυτή ακριβώς η κυβέρνηση με πέντε διαφορετικούς υπουργούς Παιδείας μέσα στον ίδιο χρόνο,⁷⁰ έκανε τις περισσό-

68. Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 30.

69. Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 32 κ.ε.

70. Τον Γεροκωστόπουλο αρχικά, τον Κ.Ν. Παπαμιχαλόπουλο έπειτα, τον Κ. Κοσσονά-

τερες ως τότε απολύσεις. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι στις μαζικές απολύσεις που ακολούθησαν τον επόμενο μήνα —Ιούνιο— παρουσιάζονται οι περισσότερες ως τότε απροκάλυπτα αυθαίρετες απολύσεις (452), με την έννοια ότι σ' αυτές δεν αναφέρεται καν ο λόγος απόλυσης.

Η μεγάλη αυτή διαφορά ανάμεσα στον αριθμό απολύσεων αυτού του έτους σε σχέση με όλες τις προηγούμενες, δεν μπορεί επίσης να αποδοθεί σε αντίστοιχη διαφορά του συνολικού αριθμού των υπηρετούντων δασκάλων, γιατί δεν τεκμηριώνεται κάτι τέτοιο από τα στοιχεία που υπάρχουν. Όπως προκύπτει από επίσημα στοιχεία που καταχωρίζονται σε συγκεκριμένα εκπαιδευτικά νομοσχέδια,⁷¹ οι δάσκαλοι του 1889, ένα χρόνο δηλ. νωρίτερα από την άνοδο του Δηλιγιάννη στην εξουσία, ήταν συνολικά 2.477. Ο αριθμός αυτός πρέπει να δεχθούμε ότι παρέμεινε σταθερός και κατά το 1890, αφού δεν υπάρχει καμιά ένδειξη ή κάποιο στοιχείο από το οποίο να προκύπτει ότι αυξήθηκε σε κάποιο τουλάχιστον υπολογίσιμο ποσοστό. Με αυτά λοιπόν τα δεδομένα απολύθηκαν από την κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη 5% του συνολικού αριθμού των δασκάλων το έτος 1890 και 7% κατά το επόμενο έτος 1891. Κατά το 1894 γνωρίζουμε επίσης από στοιχεία που καταχωρίστηκαν σε άλλα νομοσχέδια από τον αρμόδιο υπουργό⁷² ότι ο συνολικός αριθμός των δασκάλων ήταν 3.256 και οι απολύσεις που διαπιστώνονται κατά τον ίδιο χρόνο ανέρχονται σε 615, δηλ. 18,8% του συνολικού αριθμού. Αυτό σημαίνει ότι κατά τα δύο περίπου χρόνια διακυβέρνησης της χώρας από τον Θ. Δηλιγιάννη διαπιστώνεται μικρότερο ποσοστό απολύσεων (12%) απ' ό,τι μόνο για τον ένα χρόνο διακυβέρνησης από τον Χαρ. Τρικούπη.

Από την έρευνα λοιπόν αυτή προκύπτει ότι περισσότερες απολύσεις δασκάλων γίνονταν από τις κυβερνήσεις του Χαρ. Τρικούπη, όταν αυτός διαδεχόταν στην εξουσία τον Θ. Δηλιγιάννη, παρά από τον Θ. Δηλιγιάννη σε αντίστροφη κυβερνητική διαδοχή. Το στοιχείο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό αν ληφθεί υπόψη ότι, όπως ήδη αναφέρθηκε, το κόμμα εκείνο που φέρεται ως το κατ' εξοχήν ενδιαφερόμενο για τη ρουσφετολογική πολιτική και την κατάκτηση των θέσεων του Δημοσίου ήταν το κόμμα του Θ. Δηλιγιάννη και όχι του Χαρ. Τρικούπη.⁷³ Από τη διαπίστωση αυτή ανακύπτει το ερώτημα: Μή-

κο αργότερα και τον Στ. Σκουλούδη στη συνέχεια, ο οποίος όμως αντικαταστάθηκε ξανά από τον προκάτοχό του Κ. Κοσσονάκο λίγο αργότερα.

71. Γ. Θεοτόκη, *Αγόρευσεις εν τη Βουλή κατά την συνεδρίασιν της 4 Δεκεμβρίου 1889 επί τη εισαγωγή των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων*, σ. γ'.

72. Αθ. Ευταξία, *Εκπαιδευτικά...*, ό.π., σ. 12.

73. Βέβαια με την έννοια αυτή είναι κρίμα που στη συλλογή των *Εφημερίδων της Κυβερνήσεως* που είναι στη διάθεσή μας, δεν υπάρχουν τα τεύχη του 1895 (καθώς επίσης και των ετών 1893 και 1900) και έτσι δεν μπορούσαμε μέχρι στιγμής να ελέγξουμε τα στοιχεία αυτά κατά την τρίτη μεταβίβαση της εξουσίας από τον Τρικούπη στον Δηλιγιάννη. Η βιβλιογραφική τεκμηρίωση που παρέχουμε όμως εδώ θεωρούμε ότι συμπληρώνει κατά κάποιον τρόπο το κενό αυτό.

πως το δηλιγιαννικό κόμμα διόριζε χωρίς λόγο και έτσι η κυβέρνηση του Χαρ. Τρικούπη ήταν υποχρεωμένη να απολύει στη συνέχεια όλους αυτούς τους παράνομα διορισθέντες; Κάτι τέτοιο πρέπει, νομίζω, να αποκλειστεί αρχικά για δύο λόγους: Αφενός γιατί τα κενά της εκπαίδευσης ήταν τεράστια και πολλά χωριά παρέμεναν χωρίς δάσκαλο και έτσι δεν υπήρχε περίπτωση να είχαν διοριστεί χωρίς να υπάρχει πραγματική ανάγκη.⁷⁴ Εκτός αυτού, όπως φαίνεται καθαρά στις «Εφημερίδες της Κυβερνήσεως», την ίδια στιγμή διορίζονταν άλλοι στη θέση των απολυομένων, για να καλυφθούν οι κενές θέσεις που δημιουργούνταν. Είναι λοιπόν φανερό ότι, στις περισσότερες τουλάχιστον περιπτώσεις, πρόκειται για απλή αντικατάσταση των υπηρετούντων με «ημετέρους».

Για καλύτερη τεκμηρίωση της παραπάνω θέσης προσφύγαμε σε άλλες πηγές. Πράγματι διαπιστώνεται ότι η κατάσταση των μαζικών μεταβολών, στις οποίες προέβαιναν οι κυβερνήσεις του Χαρ. Τρικούπη, είχε επικριθεί έντονα από τη δηλιγιαννική παράταξη από την οποία πρέπει να γίνονταν συχνά σχετικές επερωτήσεις στη Βουλή, όπως προκύπτει από την εισηγητική έκθεση των νομοσχεδίων που έφερε το 1889 για ψήφιση στη Βουλή ο Χαρ. Τρικούπης, με υπουργό Παιδείας τον Γ. Θεοτόκη. Στην έκθεση αυτή διαβάζουμε: «...πολλάκις πολλάκις απηυθύνθησαν επικρίσεις και μομφαί κατά της Κυβερνήσεως (...) πολλάκις υπεβλήθησαν επερωτήσεις, αλλ' αι πλείοστα τούτων εσχετίζοντο προς διορισμούς, παύσεις και μεταθέσεις, εν παρόδω δε μόνον τινές των κυρίων βουλευτών εξήτασαν το θέμα τούτο (της εκπαίδευσεως) υπό γενικότεραν έποψιν».⁷⁵ Από ένα μεταγενέστερο κείμενο του μετέπειτα υπουργού Αθ. Ευταξία προκύπτει επίσης ότι η παράταξη του Δηλιγιάννη δεν ψήφισε τότε (1889) τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια, γιατί θεώρησε την εκπαιδευτική κατάσταση «καλώς έχουσα εν πάσι, χωλαίνουσαν δε μόνον κατά τας πολλάς μεταβολάς, αίτινες εγίνοντο συλλήβδην εν τέλει εκάστου σχολικού έτους υπό του Υπουργού».⁷⁶

Στην ίδια κριτική επανήλθε η παράταξη του Δηλιγιάννη και μετά την άνοδό της στην εξουσία, το 1895. Ως κυβέρνηση μάλιστα αυτή τη φορά μεταβίβασε πολλά δικαιώματα του υπουργού στα Εποπτικά Συμβούλια. Το άρθρο 33 του εκπαιδευτικού νόμου ΒΤΜΘ' του 1895,⁷⁷ όριζε: «Η εις το επί των

74. Για το 1869 υπήρχαν π.χ. 2.952 χωριά χωρίς σχολεία και τα υπάρχοντα μόλις που επαρκούσαν για να καλύψουν το 1/3 των συνολικών αναγκών της χώρας. Η κατάσταση αυτή διατηρήθηκε αναλλοίωτη και για τα επόμενα χρόνια. Βλ. αγόρευση του Θ. Δηλιγιάννη στη Βουλή, στο Αθ. Ευταξία, *Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια και αγορεύσεις περί Δημοτικής Εκπαίδευσεως*, σ. 52.

75. Γ. Θεοτόκη, *Αγόρευσεις εν τη Βουλή, κατά την συνεδρίαν της 4 Δεκεμβρίου 1889 επί τη εισαγωγή των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων*, σ. α'.

76. Αθ. Ευταξία, *Μεταρρυθμίσεις και ανόρθωσις*, Αθήνα 1899, σ. 39.

77. ΦΕΚ 37/5.10.1895, σ. 169 κ.ε.

Εκκλησιαστικῶν και τη Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Υπουργείον ανατεθειμένη εποπτεία επί των σχολείων της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως (...) ενασκειται του λοιπού (...) διά των κατά νομόν Εποπτικών Συμβουλίων και των παρ' αυτοίς επιθεωρητών...». Έτσι με το άρθρο αυτό, όπως ανέφερε εμφαντικά ο ίδιος ο Θ. Δηλιγιάννης σε μεταγενέστερη αγόρευση του στη Βουλή,⁷⁸ ιδρύθηκαν περιφερειακά Εποπτικά Συμβούλια και επιχειρήθηκε με την αποκέντρωση των αρμοδιοτήτων η αποδυνάμωση της υπουργικής εξουσίας και η μείωση των αυθαιρεσιών του υπουργού εις βάρος των δασκάλων. Στην ίδια μάλιστα αγόρευση ο Θ. Δηλιγιάννης δήλωσε ότι «εγίνοντο τοσαύται μετακινήσεις, ώστε οι δημοδιδάσκαλοι μετεποιούντο εις μετακομιστάς ταχυδρομικών σάκκων»⁷⁹ και, θέλοντας προφανώς να τονίσει την ευαισθησία του στο σχετικό θέμα, περιέγραψε με ποιο τρόπο εκείνος, ως αρμόδιος υπουργός κατά το 1878, κατόρθωσε να μη γίνει ούτε μία μετακίνηση εκείνο τον χρόνο.⁸⁰ Από τα στοιχεία αυτά φαίνεται λοιπόν ότι το κόμμα του Θ. Δηλιγιάννη θα πρέπει να έτρεφε κάποια ευαισθησία στο θέμα της συχνής αλλαγής των δασκάλων, στην οποία και εναντιώθηκε.

Οι διάδοχοι του Χαρ. Τρικούπη επέκριναν αργότερα τα αποκεντρωτικά αυτά μέτρα γιατί, όπως ισχυρίστηκε ο επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως υπουργός Αθ. Ευταξίας, ενώ οι μεταβολές αυτές γίνονταν πρωτύτερα μόνο κατά τους θερινούς μήνες, τώρα με τις νέες ρυθμίσεις «μεταβολαί γίνονται και εν τω μέσω του έτους, πολλάκις δε διακόπτεται ούτως η διδασκαλία επί εβδομάδας και μήνας ολοκλήρους...».⁸¹ Προσπάθησε μάλιστα να καταργήσει τις διατάξεις αυτές με τα γνωστά εκπαιδευτικά νομοσχέδια που υπέβαλε για ψήφιση στη Βουλή το 1899 και να επαναφέρει τις αρμοδιότητες αυτές στην υπουργική εξουσία. Επέκρινε μάλιστα τα Εποπτικά Συμβούλια, διότι «απέτυχον παντάπασιν του προορισμού των» και τους επιθεωρητές, οι οποίοι «αντικαταστήσαντες ανευθύνως τον υπεύθυνον υπουργόν, απεδείχθησαν, πλήν ευαρίθμων εξαιρέσεων, αληθείς σατράπαι των δασκάλων, κατ' ουδέν δυνάμενοι να συντελέσωσιν εις βελτίωσιν της στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως».⁸² Δεν μπορεί βέβαια να ισχυριστεί κανείς σήμερα ότι όλα αυτά αποτελούσαν απλά προσχήματα για την επαναφορά της προγενέστερης κατάστασης και την ενίσχυση της υπουργικής εξουσίας, αφού πράγματι οι επιθεωρητές είχαν εξελιχθεί σε δυνάστες. Σε ό,τι αφορά όμως τις απολύ-

78. Αθ. Ευταξία, *Εκπαιδευτικά νομοσχέδια και αγορεύσεις περί Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, 1899, σ. 54.

79. *ό.π.*, σ. 52.

80. *ό.π.*, σ. 53.

81. Αθ. Ευταξία, *Μεταρρυθμίσεις...*, *ό.π.*, σ. 39.

82. *ό.π.*, σ. 40.

σεις των δασκάλων είναι γεγονός ότι, όπως προκύπτει από την έρευνα αυτή, γίνονταν σε όλη τη διάρκεια του έτους και από τις προγενέστερες του 1895 κυβερνήσεις και ο ισχυρισμός του Αθ. Ευταξία, ότι η κατάσταση αυτή εγκαταλείφθηκε με τον παραπάνω νόμο, δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.

4.4. Αίτια των απολύσεων

Για καλύτερη και προσεκτικότερη μελέτη των στοιχείων, οι απολύσεις ταξινομήθηκαν στη συνέχεια σε 14 κατηγορίες με βάση την αιτία που τις προκάλεσε.⁸³ Στους Πίνακες που ακολουθούν δίνονται τα αίτια αυτά σε απόλυτους αριθμούς (Πίνακας 2) και σε ποσοστά (Πίνακας 3). Στο σημείο αυτό και πριν προχωρήσουμε στη συζήτηση των αποτελεσμάτων, όπως διαμορφώνονται μετά την ταξινόμηση αυτή, θεωρούμε απαραίτητο να περιγράψουμε καθεμιά από τις κατηγορίες αυτές χωριστά και να δώσουμε συμπληρωματικές πληροφορίες.

1. *Δεν μετέβησαν στη θέση τους.* Πρόκειται για μια συνηθισμένη αιτία απόλυσης της οποίας γίνεται μάλιστα πολύ συχνή χρήση. Η περίπτωση αυτή προκύπτει σχεδόν πάντα ύστερα από μετάθεση, όπως αναφέρεται ρητά στην αιτιολογία της απόλυσης. Αναφέρουμε ένα τυπικό τέτοιο παράδειγμα: «Απολύεται της υπηρεσίας ο δημοδιδάσκαλος... ως μη μεταβάς εις την θέσιν του εις ην μετετέθη διά της υπ' αριθ...» κλπ. Το σκεπτικό αυτό ακολουθείται σε όλες τις σχετικές περιπτώσεις με ελάχιστες μόνο γλωσσικές διαφοροποιήσεις στις λεπτομέρειες. Σε πολύ λιγότερες περιπτώσεις προκαλείται η αιτία αυτή απόλυσης ύστερα από διορισμό: «Απολύεται της υπηρεσίας ο δημοδιδάσκαλος... ως μη μεταβάς ποσώς εις την θέσιν του αφ' ης διωρίσθη διά της υπ' αριθμ...» κλπ. Αλλού πάλι αναφέρεται: «... ως μη αποδεχθείς την θέσιν ταύτην εις ην μετετέθη ή (σπανιότερα) διωρίσθη».

2. *Εγκατέλειψαν τη θέση τους.* Πρόκειται κι εδώ για μια τυπική περίπτωση απόλυσης, η οποία απαντάται επίσης πολύ συχνά. Κι εδώ μνημονεύεται η αιτιολογία ρητά: «... απολύεται της υπηρεσίας ο β' δημοδιδάσκαλος Αραχώβης του ομωνύμου δήμου, ως εγκαταλιπών αυτογνωμόνως την θέσιν του... κατά την περί τούτου αναφοράν του οικείου δημάρχου». Ή αλλού, «... ως αποσχών των καθηκόντων του πλέον του μηνός...». Η σχετική αναφορά

83. Η κατηγοριοποίηση αυτή των αιτιών έγινε με το χέρι, χωρίς τη χρήση ηλεκτρονικού υπολογιστή, κυρίως επειδή με τον τρόπο αυτό είχα την ευκαιρία διαβάζοντας και ξαναδιαβάζοντας καθεμιά από τις περιπτώσεις αυτές, να τις μελετώ καλύτερα και να αποφασίζω για την ταξινόμησή της με περισσότερη σιγουριά. Είναι βέβαια γεγονός ότι οι περισσότερες τουλάχιστον από αυτές ήταν τόσο όμοιες μεταξύ τους που δεν δημιουργούσαν κανένα πρόβλημα, σε μερικές όμως περιπτώσεις παρουσιάστηκαν πολλές δυσκολίες, οι οποίες εκτίθενται παρακάτω.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Απολύσεις δασκάλων κατά έτος (απόλυτοι αριθμοί)

ΑΙΤΙΑ ΑΠΟΛΥΣΗΣ	ΕΤΟΣ ΑΠΟΛΥΣΗΣ													ΣΥΝΟΛΟ							
	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893								
Δεν μετέβησαν στη θέση τους	8	64	27	54	87	11	29	24	46	85	108	34	19	31	8	82	41	48	806	3	
Εγκατέλειψαν τη θέση τους	18	46	30	9	15	116	54	33	41	33	36	109	137	100	106	110	90	112	1.195	15,2	
Ολιγογραφία ή αμείλικτα	11	17	41	-	2	2	2	2	2	5	13	63	62	85	61	31	51	51	448	5,7	
Ανεπάρκεια	2	2	1	1	1	2	2	2	2	3	3	74	132	40	261	71	39	628	8,0		
Έγιναν δεκτές οι παρα- τήσεις τους	14	28			17	29	31	14	18	28		35	82	147	223	249	208		1.123	14,3	
Λόγω γήρατος ή ασθένειας	7	2		3	11							44	28	10	16	31	21	27	200	2,6	
Ανέμοιστη συμπεριφορά	2	4		1	2	6	1	3	4	16	1	21	24	30	24	33	29	40	241	3,0	
Αντικατάσταση από γράμ- ματιστές																322	207	86	615	7,8	
Ενσωμάτωση με άλλο επάγγελμα	1	1		1									12		3	4			21	0,3	
Διορισμός σε άλλη υπηρεσία	1	6		2	8	7	3	2	2	1	1	4	21	24	18	20	117	15			
Κατάργηση θέσης	1					3						23	33	10	13	14	10	9	117	1,5	
Στρατιωτικοί λόγοι	1	7	1	5	34	1	3	1	1	1	1	24	16	20	16	13	12	18	173	2,2	
Διάφοροι λόγοι		4	2			6	1	1	3			19	50	22	10	20	26	27	191	2,4	
Δεν ανασφύραται λόγος απόλυσης	46	26		27	41	145				7	452	1.139			8	56		36	1.983	25,2	
ΣΥΝΟΛΟ	110	208	103	102	206	337	126	75	116	176	615	1.139	450	595	516	512	1.213	746	513	7.858	100
Ποσοστό απολυθέντων επί του γενικού συνόλου	1,4	2,7	1,3	1,3	2,6	4,3	1,6	1,0	1,5	2,2	7,8	14,5	5,7	7,6	6,6	6,5	15,4	9,5			100

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Απολύσεις δασκάλων κατά έτος (ποσοστά)

ΑΙΤΙΑ ΑΠΟΛΥΣΗΣ	ΕΤΟΣ ΑΠΟΛΥΣΗΣ													ΣΥΝΟΛΟ								
	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1894	1896		1897	1898	1899	1901	1902	1903		
Δεν μετέβησαν στη θέση τους	7,3	30,7	26,2	52,9	42,2	3,2	23,0	32,0	39,7	48,2	17,5		7,5	3,2	6,0	1,5	6,8	5,5	9,4	806	10,3	
Εγκατέλειψαν τη θέση τους	16,3	22,1	29,1	8,8	7,3	34,4	42,8	44,0	35,3	18,8	5,8		24,2	23,0	19,4	20,7	9,1	12,1	21,8	1.195	15,2	
Ολιγορία ή αμείβλια	10,0	8,2	39,8		1,0	0,6	1,6		1,7	2,8	2,1		14,0	10,4	16,6	11,9		4,2	10,0	448	5,7	
Ανεπάρκεια	1,8	1,0	1,0	1,0			1,6				0,5		16,4	22,2	7,8		21,5	9,5	7,6	628	8,0	
Έγιναν δεκτές οι παραρ- τήσεις τους	12,7	13,5		8,2	8,6	24,6	18,7	15,5	15,9											1.123	14,3	
Λόγω γήρατος ή ασθένειας	6,4	1,0		2,9		3,2							7,8	13,8	28,4	43,6	20,5	27,9		200	2,6	
Ανάριστη συμπεριφορά	1,8	1,9		1,0	1,0	1,9	0,8	4,0	3,5	9,1	0,2		4,8	4,0	5,7	4,7	2,7	3,9	7,8	241	3,0	
Αντικατάσταση από γραμ- ματτές																	26,5	27,7	16,7	615	7,8	
Ενασχόληση με άλλο επάγγελμα	0,5	1,0												2,0		0,6	0,3			21	0,3	
Διορισμός σε άλλη υπηρεσία	0,9	2,8		2,0	3,9	2,1	2,4	1,7	0,6				0,9	4,1	4,7	1,5	1,5	3,9	11,7	117	1,5	
Κατάργηση θέσης	0,5					0,9			0,2				5,1	5,6	1,9	2,5	1,2	1,3	1,7	117	1,5	
Στρατιωτικοί λόγοι	0,9	3,4	1,0	4,9	16,5	0,3	2,4		0,6	0,2			5,3	2,7	3,9	3,1	1,1	1,6	3,5	173	2,2	
Διάφοροι λόγοι	1,9	1,9		1,9	0,8	1,3	2,6						4,2	8,4	4,3	2,0	1,6	3,5	5,3	191	2,4	
Δεν αναφέρεται λόγος απόλυσης	41,9	12,5		26,5	19,9	43,0		4,0	73,5	100					1,6	4,6				7,0	1,983	25,2
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Απόλυτος αριθμός απολυ- θέντων κατά έτος	110	208	103	102	206	337	126	75	116	176	615	1.139	450	595	516	512	1.213	746	513	7.858		

προέρχεται από διάφορα πρόσωπα ή υπηρεσίες, γεγονός που επιβεβαιώνει την πολυμορφία της διοίκησης και των προϊσταμένων των δασκάλων. Συνηθέστερα πρόκειται για αναφορά του νομάρχη, του επάρχου, του δημάρχου, του επιθεωρητή ή και του ειρηνοδίκη. Στις περισσότερες όμως περιπτώσεις δεν μνημονεύεται καμιά σχετική αναφορά.

3. *Ολιγωρία ή αμέλεια.* Οι περιπτώσεις που εντάχθηκαν στην κατηγορία αυτή παρουσίασαν στην ταξινόμησή τους κάποια προβλήματα, επειδή συχνά δεν αναφερόταν μία μόνο αιτία απόλυσης, αλλά περισσότερες, όπως: «... δι' αμέλειαν και ολιγωρίαν εις την εκτέλεσιν των καθηκόντων...» ή «... επ' αμέλειαν και αμεθοδία...» ή «... δι' επίμονον ολιγωρίαν και αμέλειαν...», «... δι' αμέλειαν και εντελή ανικανότητα...». Έτσι κατηγοριοποίηση έγινε με βάση την αιτία που μνημονευόταν πρώτη, εκτός εάν οι περισσότερες από αυτές ήταν όμοιες σε βαθμό που μπορούσαν να ενταχθούν μαζί, οπότε και το βάρος έπεφτε πλειοψηφικά σ' αυτές.

4. *Η ανεπάρκεια ή ανικανότητα.* Και οι περιπτώσεις αυτές ήταν σαφείς: «...απολύεται ο γραμματοδιδάσκαλος Απ. Αγγελόπουλος ως ανίκανος διά την εκτέλεσιν των διδασκαλικών του καθηκόντων...» ή άλλου «... ως εντελώς αδαής του έργου του...». Από την κατηγορία αυτή εξαιρέθηκαν οι ανικανότητες λόγω ασθενείας ή γήρατος, που εντάχθηκαν σε ειδική περίπτωση.

5. *Έγιναν δεκτές οι παρατήσεις τους.* Στις περισσότερες από τις περιπτώσεις αυτές επαναλαμβάνεται η ίδια σχεδόν πάντα στερεότυπη φράση: «Δι' υπουργική αποφάσεως (...) γίνεται δεκτή η εκ της υπηρεσίας παραίτησις του δημοδιδασκάλου...». Σε λιγότερες πάλι περιπτώσεις η παραίτηση συνοδεύεται με ταυτόχρονη αντικατάσταση του απολυομένου: «Δυνάμει του υπ' αριθμ. κλπ. διοριζομεν εν τω δημοτικώ σχολείω... την δημοδιδάσκαλον Χρ. Ιωάννου αντί της Αικ. Βουλπιώτου, ης αποδεχόμεθα την από της υπηρεσίας παραίτησιν». Εδώ εντάχθηκαν ακόμη οι περιπτώσεις, όπως: «Απολύεται της υπηρεσίας ο δημοδιδάσκαλος... επί τη αιτήσει του». Σε καμιά από τις περιπτώσεις αυτές δεν μνημονεύεται ο λόγος για τον οποίο το συγκεκριμένο αυτό άτομο υπέβαλε την παραίτησή του.

6. *Λόγω γήρατος ή ασθενείας.* Σχεδόν πάντα διευκρινίζεται στη σχετική αιτιολογία αν πρόκειται για ασθένεια ή γηρατιά. Π.χ. «απολύεται της υπηρεσίας ως αδυνατών ένεκα γήρωσ να επαρκή εις την διδασκαλίαν» ή «ένεκεν ανικανότητος διά το βαθύ του γήρατός του» ή «διά την προβεβηκυϊαν ηλικίαν αυτού». Στις περιπτώσεις ασθενείας άλλοτε η αιτιολογία είναι γενική και αόριστη, όπως «ως ανίκανος καταστάς ένεκα νόσου» ή, σε ελάχιστες περιπτώσεις, κατονομάζεται και η ασθένεια, όπως π.χ. «ως μη δυνάμενος να μετέρχηται το επάγγελμα του διδασκάλου ένεκεν της παθήσεως των οφθαλμών». Αναφέρουμε μόνο συμπληρωματικά ότι οι περισσότερες περιπτώσεις αναφέρονται σε υπερήλικους, επειδή οι δάσκαλοι τότε δεν είχαν σύνταξη και

ούτε υπήρχε όριο ηλικίας. Για το λόγο αυτό έβλεπε κανείς συχνά σκελετωμένους γέροντες να παραμένουν αναγκαστικά στην υπηρεσία για να μπορούν να επιβιώνουν οικονομικά.

7. *Ανάρμωστη συμπεριφορά.* Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει όλες εκείνες τις απολύσεις που έγιναν «επί ασυμβιβάστω επί τω έργω των διαγωγή» ή «δι' ανάρμωστον εις το διδασκαλικόν έργον βίον» ή ακόμη «δι' απρεπή προς τους μαθητάς και τους γονείς συμπεριφοράν» κλπ.

8. *Αντικατάσταση από γραμματιστές.* Πρόκειται για την αντικατάσταση των γραμματοδιδασκάλων από τους γραμματιστές οι οποίοι είχαν σύντομη εξειδικευμένη μόρφωση και ήταν ποιοτικά ανώτεροι.

9. *Ενασχόληση με άλλο επάγγελμα.* Αναφέρομε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: «Απολύεται της υπηρεσίας... ως μη επαρκών... ένεκα των εμπορικών του εργασιών». Η κατηγορία αυτή των απολύσεων μοιλονότι περιλαμβάνει ελάχιστα μόνο άτομα είναι ενδιαφέρουσα και θα επανέλθουμε σε αυτήν σε άλλο σημείο.

10. *Διορισμός σε άλλη υπηρεσία.* Εκτός από τους διορισθέντες σε άλλη υπηρεσία («απολύεται ως αναλαβών άλλη υπηρεσίαν»), εντάχθηκαν στην κατηγορία αυτή και όλοι εκείνοι που κλήθηκαν ή πήγαν με δική τους επιλογή να φοιτήσουν σε Διδασκαλείο.

11. *Κατάργηση θέσης.* Στην κατηγορία αυτή εντάχθηκαν όλοι εκείνοι οι οποίοι απολύθηκαν «ελλείψει μαθητών», η οποία σε μερικές περιπτώσεις κατά το αιτιολογικό της απόλυσης επήλθε «εκ της ασυγγνώστου αμελείας αυτών των ιδίων. Δεν απουσιάζουν όμως και οι περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες η θέση καταργήθηκε επειδή οι δήμοι έκοβαν τις σχετικές πιστώσεις για την αμοιβή των δασκάλων.

12. *Στρατιωτικοί λόγοι.* Οι περιπτώσεις αυτές αφορούν κατάταξη στο στρατό ή σε λιγότερες περιπτώσεις λιποταξίες. Πρόκειται εδώ για νέα κυρίως άτομα τα οποία δεν είχαν εκπληρώσει ακόμη τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις, αφού για τους άνδρες η νόμιμη ηλικία ήταν το 17ο έτος. Απαντώνται μάλιστα και περιπτώσεις που άτομα απολύονται «ως μη κεκτημένα την νόμιμον ηλικίαν των 17 ετών».

13. *Διάφοροι λόγοι.* Όπως ήταν φυσικό υπήρξαν πολλές περιπτώσεις που δεν ήταν δυνατό λόγω της ιδιομορφίας ή της μικρής τους ποσότητας να ταξινομηθούν. Όλες αυτές εντάχθηκαν κάτω από τη γενική αυτή κατηγορία. Οι σπουδαιότερες από τις περιπτώσεις αυτές καταμετρήθηκαν και σε απόλυτους αριθμούς έχουν ως εξής: Δεν είχαν τα νόμιμα προσόντα 40, κρίθηκαν υπεράριθμοι 31, αναμείχθηκαν σε εκλογές και επιδόθηκαν σε ψηφοθηρία 24, για οικογενειακούς λόγους 12, διορίστηκε άλλος στη θέση τους 9, και καταδικάστηκαν για φόνο 6. Όλες οι υπόλοιπες περιπτώσεις δεν καταμετρήθηκαν χωριστά γιατί ήταν ελάχιστα.

14. Δεν αναφέρεται λόγος απόλυσης. Πρόκειται προφανώς για την πιο απροκάλυπτη αυθαιρεσία, αφού η απόλυση δεν αιτιολογείται, αλλά μνημονεύεται απλώς «απολύονται της υπηρεσίας οι...». Στις περισσότερες μάλιστα από τις περιπτώσεις ακολουθούν μαζικές απολύσεις με μία ή περισσότερες αποφάσεις.

Μελετώντας κανείς τα στοιχεία αυτά, όπως διαμορφώθηκαν ύστερα από την ταξινόμηση των απολύσεων ανάλογα με τις αιτίες που επικαλείται κάθε φορά η σχετική απόφαση, διαπιστώνει πράγματι ότι στο μεγαλύτερό τους ποσοστό οι απολύσεις αυτές συνδέονται με κομματικά κριτήρια. Πέρα δηλ. από τη διαπίστωση ότι οι μαζικές μεταβολές των δασκάλων συμπίπτουν με προεκλογικές ή μετεκλογικές περιόδους και δεν μπορούν παρά να σχετίζονται με την πολιτική κατάσταση, μπορούμε ακόμη με προσεκτική μελέτη των αιτίων απόλυσης να φτάσουμε σε αποκαλυπτικά για την υπόθεσή μας συμπεράσματα. Μερικές βέβαια από τις απολύσεις αυτές είναι και δικαιολογημένες και δίκαιες και σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις φαίνεται να ήταν επιβεβλημένες. Εδώ εντάσσονται π.χ. όσες έγιναν για να αντικατασταθούν οι γραμματοδιδασκαλοι από τους ποιοτικά καλύτερους γραμματιστές, καθώς κι εκείνες που έγιναν για λόγους στράτευσης των δασκάλων ή εξαιτίας του διορισμού τους σε άλλη υπηρεσία. Εδώ όμως ανακύπτουν και πάλι μερικά ερωτήματα όπως: Με ποια κριτήρια γίνονταν η αντικατάσταση των γραμματοδιδασκάλων; Μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι πράγματι απομακρύνθηκαν οι λιγότερο ικανοί, ή μήπως η αντικατάσταση αυτή έδωσε ευκαιρία για άλλου είδους διακρίσεις;

Στα ερωτήματα βέβαια αυτά δεν είναι εύκολο να δώσουμε σήμερα τεκμηριωμένες απαντήσεις. Υπάρχουν όμως μερικές κατηγορίες απολύσεων από τις οποίες επαληθεύεται με βεβαιότητα η αρχική μας υπόθεση. Εδώ ανήκουν κατά κύριο λόγο όλες οι απολύσεις εκείνες (24 συνολικά), οι οποίες έγιναν επειδή οι απολυόμενοι είχαν αναμειχθεί σε προεκλογικούς αγώνες ή επιδόθηκαν σε ψηφοθηρία. Η επικράτηση του αντίπαλου κόμματος σήμανε γι' αυτούς την απώλεια της θέσης τους. Στην ίδια κατηγορία πρέπει να ενταχθούν επίσης οι περιπτώσεις εκείνες στις οποίες δεν υπάρχει αιτιολογία και δεν μνημονεύεται ο λόγος της απόλυσης. Με βάση τις τότε κείμενες νομικές διατάξεις, στις οποίες αναφερόμαστε αμέσως παρακάτω, η ποινή της απόλυσης προβλεπόταν μόνο σε συγκεκριμένες περιπτώσεις και μπορούσε να συμβεί κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Όφειλε μάλιστα όχι μόνο να είναι τεκμηριωμένη, αλλά έπρεπε να είχε δοθεί έγκαιρα στον δάσκαλο η ευκαιρία να απολογηθεί και να δικαιολογήσει τη θέση του. Παρ' όλα αυτά στο 25,2% των συνολικών απολύσεων όχι μόνο δεν φαίνεται να έχει γίνει χρήση του δικαιώματος αυτού των δασκάλων, αλλά απολύονταν χωρίς να αναφέρεται καν η αιτιολογία της απόλυσής τους. Πρόκειται εδώ σαφέστατα για μια προκλητική

αυθαιρεσία εις βάρος 1.983 συνολικά ατόμων.

Σε ό,τι αφορά τις επόμενες περιπτώσεις επιβάλλεται καταρχάς να επισημανθεί ότι οι μεταβολές των δασκάλων είχαν συνήθως μαζικό χαρακτήρα και γίνονταν οι περισσότερες την ίδια περίπου εποχή. Αυτό αφορούσε βέβαια κατά κύριο λόγο τις μεταθέσεις, οι οποίες είχαν απαγορευθεί κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους ήδη από το 1871. Ο νόμος ΥΗ⁸⁴ όριζε: «Ουδείς καθηγητής και ουδείς ή ουδεμία διδάσκαλος μετατίθεται από σχολείου εις σχολείον διαρκούντος του σχολικού έτους». Οι μεταθέσεις επιτρέπονταν έτσι μόνο κατά τους θερινούς μήνες, εκτός εάν συνέτρεχαν ειδικοί λόγοι ή εκτός εάν η μετάθεση επιβαλλόταν ως ποινή στον μετατιθέμενο. Ο ίδιος νόμος όριζε ακόμη για την περίπτωση αυτή: «Πάντοτε όμως πρέπει να ζητήται προηγούμενος και η απολογία αυτού».⁸⁵ Ο νόμος αυτός συμπληρώθηκε με το νόμο ΑΦΝΗ/1887,⁸⁶ ο οποίος θέσπιζε ότι οι μεταθέσεις και κατά τους θερινούς μήνες επιτρέπονταν μόνο ύστερα από αίτηση του ενδιαφερομένου ή κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις.⁸⁷ Με την έννοια αυτή οι αθρόες μεταθέσεις που απαντά κανείς φυλλομετρώντας τις «Εφημερίδες της Κυβερνήσεως» εκείνης της εποχής, ήταν στην απόλυτή τους πλειονοψηφία παράνομες και συνέβαιναν καθαρά για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας.

Οι μεταβολές όμως αυτές είχαν άμεσες επιπτώσεις και στις απολύσεις. Έτσι παρατηρούμε ότι μετά τις μαζικές μεταθέσεις ακολουθούσαν πολλές απολύσεις (συνολικό ποσοστό 10,3%), με την αιτιολογία ότι οι δάσκαλοι αυτοί δεν είχαν μεταβεί στη θέση «εις ην μετετέθησαν». Είναι φανερό ότι οι απολύσεις αυτές, ενώ ως απολύσεις είναι σύμφωνες με το νόμο, προέκυπταν ως απόρροια παράνομων κατά κανόνα μεταβολών, που γίνονταν για να εξυπηρετηθούν κομματικά συμφέροντα. Αυτό εξυπηρετούσε διπλά τους κομματικούς παράγοντες, διότι με τον τρόπο αυτό είχαν τη δυνατότητα να προβούν σε νέους διορισμούς και να καλύψουν τις κενές θέσεις με δικούς τους πολιτικούς φίλους.

Με τις αθρόες αυτές μεταθέσεις πρέπει επίσης να συσχετισθούν και οι πολλές παρατιήσεις (συνολικό ποσοστό 14,3%), που παρατηρούνται επίσης σε περιόδους τέτοιας γενικής αναταραχής. Είναι βέβαια γεγονός ότι στις

84. ΦΕΚ 23/12.6.1871, σ. 149.

85. Άρθρο 2, ό.π., σ. 149.

86. Νόμος ΑΦΝΗ, Άρθρο 6, ΦΕΚ 216/7-8-1887, σ. 867.

87. Στα 1891, προφανώς επειδή οι νέες αυτές διατάξεις δεν εξυπηρετούσαν τα κομματικά συμφέροντα, αμφισβητήθηκε από το Νομικό Συμβούλιο αν με τον νόμο ΑΦΝΗ καταργείται τελικά το άρθρο 2 του νόμου ΥΗ 1871. Με τον τρόπο αυτό εξακολούθησε να ισχύει το άρθρο 2 του νόμου ΥΗ και έτσι στην ουσία ο νόμος ΑΦΝΗ αποδυναμώθηκε και επέτρεψε τις μαζικές μεταθέσεις κατά το καλοκαίρι, εις βάρος βέβαια των δασκάλων και της εκπαίδευσης. Αξίζει βέβαια να εξακριβωθεί αν η αμφισβήτηση αυτή έγινε επί κυβερνήσεως Τρικούπη ή Δηλιγιάννη. Βλ. Ευταξία, *Εκπαιδευτικά...*, ό.π., σ. 10.

απολύσεις της κατηγορίας αυτής αναφέρεται ότι γίνεται δεκτή η παραίτηση, δεν μνημονεύεται όμως ο λόγος για τον οποίο υποβλήθηκε αυτή. Είναι όμως προφανές ότι πρόκειται κι εδώ για ανεπιθύμητη μετάθεση και η παραίτηση προκύπτει ως μη αποδοχή της νέας θέσης. Αντί όμως οι δάσκαλοι αυτοί να αδιαφορήσουν εντελώς και να απολυθούν, όπως οι προηγούμενοι, επειδή δεν ανέλαβαν καθήκοντα στη νέα τους θέση, προτίμησαν να υποβάλουν επίσημα την παραίτησή τους.

Με αυτά τα δεδομένα διαπιστώνεται ότι οι μισές σχεδόν από το σύνολο των απολύσεων (δεν μετέβησαν στη θέση τους 10,3%, υπέβαλαν την παραίτησή τους 14,3% και δεν αναφέρεται λόγος απόλυσης 25,2%) ανάγονται στην αλαζονική συμπεριφορά των πολιτικών και στην αδίστακτη εξυπηρέτηση των κομματικών τους συμφερόντων. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι συνέβαιναν και πολλά παράδοξα, τα οποία έστω και αν αποτελούν μεμονωμένες περιπτώσεις, φανερώουν τον τρόπο με τον οποίο δρούσαν οι πολιτικοί αυτοί παράγοντες όταν επρόκειτο να εξυπηρετήσουν κομματικούς τους φίλους. Έτσι συναντούμε π.χ. το φαινόμενο να απολύονται δάσκαλοι, επειδή διορίστηκε κάποιος άλλος στη θέση τους. Και βέβαια διερωτάται κανείς πώς και γιατί πήρε τη θέση τους κάποιος άλλος, αφού την κατείχαν εν υπηρεσία δάσκαλοι και δεν συνέντευχε λόγος απόλυσής τους; Η αιτιολογία δεν είναι μόνο κωμική, αλλά και ενδεικτική της απροκάλυπτης παραβίασης κάθε νομικής και ηθικής αρχής. Χαρακτηριστική είναι επίσης και η εξής περίπτωση: Όταν οι μεταθέσεις απαγορεύτηκαν κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους, η απόλυση ήταν ένας εύκολος τρόπος να εξασφαλίσει κανείς τη θέση που ήθελε, φτάνει μόνο να είχε το κατάλληλο πρόσωπο. Ο ενδιαφερόμενος υπέβαλε τότε παραίτηση από τη θέση που κατείχε και στη συνέχεια διοριζόταν στη θέση της επιθυμίας του. Έτσι μόνο δικαιολογείται γιατί, έστω και πολύ σπάνια, κάποιος δάσκαλος ζητούσαν παραίτηση η οποία με υπουργική απόφαση γινόταν αποδεκτή και την ίδια στιγμή, με άλλη υπουργική απόφαση δημοσιευμένη στο ίδιο ΦΕΚ, τα ίδια αυτά πρόσωπα διοριζόνταν σε νέα θέση.

Οι περισσότερες από τις υπόλοιπες περιπτώσεις απολύσεων που παρουσιάζονται στους Πίνακες 2 και 3, φαίνονται να είναι σύμφωνες με το νόμο και απόλυτα δικαιολογημένες. Ο νόμος ΑΦΝΗ, που μνημονεύσαμε ήδη, προέβλεπε ότι οι δάσκαλοι απολύονταν μεταξύ των άλλων στις εξής περιπτώσεις:

—Αν απόσχωσιν αυτοβούλως επί μήνα της εκπληρώσεως των καθηκόντων αυτών.

—Αν ένεκα νόσου καταστάσιν ανίκανοι προς εκπλήρωσιν των καθηκόντων αυτών πλέον των τριών μηνών...

—Αν καταδειχθώσιν ανίκανοι ή αμελείς προς εκπλήρωσιν των καθηκόντων αυτών, ή αποδείξωσιν οπωσδήποτε αναξιοπρεπή και ασυμβίβαστον προς

την θέσιν των διαγωγών. Συνάγεται... είτε εκ δικαστικής αποφάσεως, ή βουλεύματος... είτε εξ αιτιολογημένης εκθέσεως του γενικού επιθεωρητού ή εκτάκτου επιθεωρητού.

—Αν προτάσει του γενικού επιθεωρητού... εν περιπτώσει αμφιβολίας περί της ικανότητος αυτών... παραπεμφθώσιν υπό του Υπουργού... προς εξέτασιν... και αποφανθεί η επιτροπή περί ακυρώσεως του πτυχίου του εξετασθέντος.

—Αν διαγραφή εκ του δημοτικού προϋπολογισμού η προς πληρωμήν του μισθού του δημοδιδασκάλου πίστωσης.⁸⁸

Εκ πρώτης όψεως λοιπόν όλες σχεδόν οι υπόλοιπες περιπτώσεις απολύσεων που αναφέρονται στους Πίνακες 1 και 2 (εγκατάλειψη θέσης, oligωρία ή αμέλεια στην εκτέλεση του καθήκοντος, ανεπάρκεια και αμεθοδία, ασθένεια ή γηρατειά, ανάρμοστη συμπεριφορά), εμπίπτουν στις παραπάνω περιπτώσεις, είναι συνεπώς απόλυτα σύννομες και ίσως ακόμη φαίνονται επιβεβλημένες. Από μια προσεκτικότερη όμως μελέτη των στοιχείων που υπάρχουν εγείρονται σοβαρές αμφιβολίες οι οποίες θέτουν σε πλήρη αμφισβήτηση την εγκυρότητά τους και αποδεικνύουν ότι και αυτές εξυπηρέτησαν άλλου είδους σκοπιμότητες.

Καταρχάς η ανικανότητα και η αμέλεια στην εκπλήρωση του καθήκοντος έπρεπε όχι μόνο να είναι τεκμηριωμένη από συγκεκριμένα πρόσωπα ή θεσμούς, σύμφωνα με τη σχετική διάταξη που μνημονεύεται παραπάνω, αλλά, στην περίπτωση αυτή, όφειλε ο γενικός επιθεωρητής να καλέσει τον ενδιαφερόμενο σε απολογία και στη συνέχεια να υποβάλει ο ίδιος την τελική γνωμάτευση στον αρμόδιο υπουργό, για να αποφασίσει σχετικά. Στις περιπτώσεις που απαντώνται στις «Εφημερίδες της Κυβερνήσεως», όχι μόνο δεν έχει προηγηθεί η γνωμάτευση του αρμόδιου γενικού επιθεωρητή, αλλά, όπως προκύπτει, η αμέλεια στις περισσότερες περιπτώσεις δεν τεκμηριώνεται καν από τα κατά νόμον αρμόδια πρόσωπα. Πουθενά δεν φαίνεται επίσης να έχει κληθεί κάποιος σε απολογία, μολονότι το δικαίωμα αυτό ήταν νομικά κατοχυρωμένο ήδη από το 1871 με τον νόμο ΥΗ. Επιβεβαιώνονται έτσι οι διάφορες βιβλιογραφικές αναφορές, κατά τις οποίες ο δάσκαλος μάθαινε την απόλυσή του τελευταίως, όταν πια αυτή είχε ήδη δημοσιευθεί.

Στις περιπτώσεις ανεπάρκειας όφειλε επίσης ο γενικός επιθεωρητής να εισηγηθεί στον αρμόδιο υπουργό την επανεξέταση του δασκάλου, ο οποίος στη συνέχεια όφειλε να τον παραπέμψει σε ειδική εξεταστική επιτροπή. Η επιτροπή μπορούσε να του στερήσει την άδεια άσκησης του επαγγέλματος, είχε όμως και τη δυνατότητα να τον παραπέμψει στο Διδασκαλείο για μερική παρακολούθηση μαθημάτων. Η διαδικασία αυτή δεν φαίνεται να τηρήθηκε σε

88. Βλ. νόμ. ΑΦΝΗ, ό.π., σ. 867.

καμιά από τις 628 περιπτώσεις απόλυσης για ανεπάρκεια. Σε πολλές μάλιστα από τις περιπτώσεις δεν προκύπτει από πουθενά ότι η ανεπάρκεια αυτή ήταν τεκμηριωμένη έστω με μια απλή αναφορά κάποιου αρμόδιου προσώπου.

Με βάση λοιπόν τις επισημάνσεις αυτές πρέπει να αμφισβητηθεί η εγκυρότητα και στις περισσότερες από τις παραπάνω απολύσεις, οι οποίες ελήφθη απλώς φροντίδα να είναι νομιμοφανείς, προφανώς για να μην προκαλούν τις αντιδράσεις των κομματικών αντιπάλων,⁸⁹ εξυηρητούσαν όμως άλλες σκοπιμότητες. Αποκαλυπτικό της άποψής μας αυτής είναι και το ακόλουθο απόσπασμα που μεταφέρουμε εδώ από την εισηγητική έκθεση του υπουργού Αθ. Ευταξία στα νομοσχέδια του 1899: «Ουχί σπανίως διωρίζοντο έκτακτοι επιθεωρηταί, οίτινες απλώς επισκεπτόμενοι τα διάφορα σχολεία υπέγραφον ετοιμούς εκθέσεις, κατ' ακολουθίαν των οποίων επαύοντο οι απαρέσκοντες εις τους κρατούντας».⁹⁰ Ένα τέτοιο κείμενο γραμμένο από τον ίδιο τον υπουργό Παιδείας σε μια εισηγητική έκθεση που κατατίθεται στη Βουλή δεν θα μπορούσε πιστεύω να περιέχει ανακριβείς και μάλιστα για τέτοιου είδους σκανδαλώδεις ενέργειες, ούτε πάλι να γενικεύει γεγονότα που μόνο κατ' εξαίρεση είχαν συμβεί. Είναι επίσης σημαντικό ότι η δήλωση αυτή του υπουργού δεν αναφέρεται μόνο στους κομματικούς του αντιπάλους ή σε ένα μόνο συγκεκριμένο κόμμα, αλλά έχει γενικευτικό χαρακτήρα.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

Είναι προφανές ότι τα πορίσματα της έρευνας αυτής επιβεβαιώνουν την αρχική μας υπόθεση, η οποία πρέπει προφανώς να τροποποιηθεί μόνο σε ό,τι αφορά την πολιτική παράταξη που είναι υπεύθυνη για τον μεγαλύτερο αριθμό των κομματικών παρεμβάσεων. Ελπίζουμε ότι θα έχουμε την ευκαιρία να μελετήσουμε το σημείο αυτό περισσότερο στη συνέχεια της έρευνάς μας, η οποία δεν έχει κλείσει οριστικά εδώ.

Η έκταση των παρεμβάσεων και της αναστάτωσης που επέρχονταν από την κατάσταση αυτή με όλα τα συνακόλουθα δεινά για το δάσκαλο και την εκπαίδευση μπορεί να φανεί, σε όλες της τις διαστάσεις, από την επισκόπηση

89. Φαίνεται πως το σημείο των υπηρεσιακών μεταβολών των δασκάλων ενδιέφερε περισσότερο απ' ό,τι τα θέματα της παιδείας γενικότερα, γι' αυτό και γινόταν συχνά σημείο ανταγωνισμού των κομμάτων, όπως διαφαίνεται από το απόσπασμα της εισηγητικής έκθεσης στα νομοσχέδια του Γ. Θεοτόκη που αναφέραμε σε άλλο σημείο.

90. Αθ. Ευταξία, *Εκπαιδευτικά...*, ό.π., σ. 9 κ.ε.

των μεταβολών που έγιναν το 1894, έτος για το οποίο διαθέτουμε πλήρη στοιχεία. Κατά το έτος αυτό υπηρετούσαν συνολικά στην εκπαίδευση 3.256 δημοδιδάσκαλοι όλων των κατηγοριών και διαβαθμίσεων. Όπως διαπιστώθηκε από την έρευνά μας απολύθηκαν για το έτος αυτό 1.139. Γνωρίζουμε επίσης ότι κατά το ίδιο έτος πήραν μετάθεση 1.421⁹¹ και έτσι μετακινήθηκαν συνολικά 2.560 δημοδιδάσκαλοι. Διέφυγαν λοιπόν από τη συναλλαγή αυτή και παρέμειναν στη θέση τους μόνο 696, δηλ. περίπου το ένα πέμπτο του συνολικού αριθμού. Με την έννοια αυτή δεν φαίνεται να υπάρχει κανένας τόνος υπερβολής στο παρακάτω χαρακτηριστικό απόσπασμα του Αθ. Ευταξία: «Από της αντιπολιτεύσεως και εντεύθεν (εννοείται η επικράτηση του κοινοβουλευτισμού) μετεβλήθησαν οι όροι. Οι δημοδιδάσκαλοι απηλλάγησαν της αυθαιρεσίας του Γενικού Επιθεωρητού, αλλ' όπως γίνωσιν έρμαιον του έκτοτε επικρατήσαντος παρ' ημίν κοινοβουλευτισμού. Υπό την νέαν ταύτην κατάστασηιν των πραγμάτων έπρεπεν εις πάσαν κυβερνητικήν μεταβολήν να προσνεχθώσιν εκατόμβαι όλαί διδασκάλων. Ούτε ικανότης ούτε πιστή και εύορκος του καθηκόντος εκπλήρωσις ελαμβάνετο συνήθως υπ' όψη. Αναλόγως των συμπαθειών και αντιπαθειών των εκάστοτε κρατούντων διωρίζοντο, μετετίθεντο και απελύοντο οι δημοδιδάσκαλοι». Κάτω από τις συνθήκες αυτές δεν είναι περιεργό γιατί συναντούμε απολύσεις με το αιτιολογικό της άμεσης ψηφοθηρικής ανάμειξης των δασκάλων, υπέρ του αντίθετου προφανώς κόμματος.

Η αθλιότητα αυτή της εξάρτησης από τους κομματικούς παράγοντες δεν ήταν δυνατό να παρέλθει χωρίς δυσάρεστες συνέπειες στο επάγγελμα του δασκάλου. Οι συνέπειες μάλιστα αυτές δεν είχαν στατικό χαρακτήρα, με την έννοια ότι επηρέασαν αρνητικά μόνο την επαγγελματική κατάσταση των συγκεκριμένων προσώπων που υπηρετούσαν τη δεδομένη στιγμή στην εκπαίδευση, αλλά μέσα από μια δική τους δυναμική έδρασαν ανασταλτικά στην όλη εξέλιξη του νέου αυτού επαγγέλματος. Δημιούργησαν μάλιστα ένα ανατροφοδοτούμενο και αυτοτροφοδοτούμενο κύκλωμα, μέσα από το οποίο επιβίωνε και συμβάδιζε η χαμηλή κοινωνική θέση του επαγγέλματος με την εξαρτημένη σχέση από τους κομματικούς παράγοντες. Μέσα δηλ. από την ταπεινωτική εξάρτηση και τις γενικότερες συνθήκες εργασίας, αμοιβής, διοίκησης κλπ., το επάγγελμα δεν κατάφερε με το ξεκίνημά του να κερδίσει το ανάλογο κοινωνικό κύρος⁹² ώστε να ασκεί επιρροή και να έχει ελκυστικότητα για τους νέους. Ακολούθησε έτσι απροθυμία στην επιλογή του επαγγέλμα-

91. Η πληροφορία αυτή προέρχεται από τον Σ.Ν. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 69.

92. Σ' αυτό συνέβαλαν βέβαια και άλλα ακόμη αίτια όπως η πολυμορφία της διοίκησης των σχολείων, οι χαμηλές αποδοχές κ.λπ. Βλ. Ι.Ε. Πυργιωτάκη, *Zum Selbstverstaendnis des griechischen Volksschullehrers*, Φραγκφούρτη 1979.

τος, που είχε αποτέλεσμα να προσέρχονται σ' αυτό συχνά μόνο άνθρωποι χωρίς ιδιαίτερη αξία και γνώσεις,⁹³ γεγονός που τροφοδοτούσε την κομματική αυθαιρεσία και ανανέωνε την πολιτική εξάρτηση.

Εκτός τούτου οι πολλές απολύσεις και η βραχυπρόθεσμη συχνά παραμονή στο επάγγελμα ήταν φυσικό να δημιουργήσουν ένα αίσθημα προσωρινότητας και να αναστείλουν τη διαμόρφωση μιας «παιδαγωγικής δεοντολογίας» και ενός επαγγελματικού ήθους. Η διατήρηση μάλιστα μιας δεύτερης επαγγελματικής απασχόλησης, γεγονός στο οποίο πρέπει να αποδοθεί κατά την άποψή μου η μακροχρόνια απουσία πολλών δασκάλων από το σχολείο, οφείλεται κατά κύριο λόγο σ' αυτήν ακριβώς την έλλειψη της «επαγγελματικής δεοντολογίας» και την ανασφάλεια της προσωρινότητας. Έπειτα η απειλή της απόλυσης οδηγούσε στην αναζήτηση του πολιτικού προστάτη και τροφοδοτούσε τις αυθαιρέσιες των κομματικών παραγόντων.

Μέσα από την κατάσταση αυτή οι φορείς του επαγγέλματος θα πρέπει να διακρίνονται από μια αμοιβαία καχυποψία και αφού ο ένας χρησιμοποιούσε τον κομματικό του προστάτη εις βάρος του άλλου, προκειμένου να πάρει τη θέση του, καλλιεργήθηκε ανάμεσά τους όχι συναδελφική αλλά ανταγωνιστική συμπεριφορά. Μέσα από μια τέτοια κατάσταση ήταν φυσικό να υποβλέπει ο ένας τον άλλο, θεωρώντας τον αντίπαλο και επίζηλο διεκδικητή της δικής του θέσης. Η καλλιέργεια και ο ενστερνισμός μιας τέτοιας «επαγγελματικής στάσης» αντιμάχεται την «οριζόντια σύνδεση» των φορέων του επαγγέλματος και παρεμποδίζει αυτό ακριβώς που είναι απαραίτητο για την εδραίωσή του, δηλ. τη διαμόρφωση μιας κοινής και ενιαίας συνείδησης.

Αυτή ακριβώς η απουσία των ενιαίων συνειδήσεων, που όπως είδαμε εξέθρεψε το σύστημα της πολιτικής πελατείας,⁹⁴ εξυπηρετούσε τώρα την υπάρχουσα πολιτική κατάσταση και της επέτρεπε να διαιωνίζεται και να αυτοσυντηρείται, αφού με τον τρόπο αυτό αποφεύχθηκε η δημιουργία «ομάδων πίεσης» από τη βάση. Πέρα δηλαδή από το στιγμιαίο κομματικό κέρδος, που επέφερε η χρησιμοποίηση των θέσεων του Δημοσίου ως αντιπροσφορά στη συλλογή ψήφων, είχε και μια γενικότερη και, από την άποψη αυτή ουσιωδέστερη, λειτουργία, την παρεμπόδιση της δημιουργίας ενιαίων συνειδήσεων και «ομάδων πίεσης», που θα μπορούσαν να αντισταθούν και, επιδιώκοντας τα δικά τους κλαδικά συμφέροντα, να θέσουν σε κίνδυνο τη σταθερότητα του συστήματος.

93. Το περιορισμένο ενδιαφέρον για την επιλογή του διδασκαλικού επαγγέλματος διαπιστώνεται από διάφορες πηγές, αλλά και από την εμπειρική έρευνα. Βλ. Joannis Pirgiotakis, *Zum Selbstverstaendnis...*, ό.π. και του ίδιου, «Η εξέλιξη του διδασκαλικού επαγγέλματος και ο ρόλος των Παιδαγωγικών Τμημάτων», ανακοίνωση στο διεθνές Παιδαγωγικό Συμπόσιο του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, υπό έκδοση στα πρακτικά του Συμποσίου.

94. Βλ. κεφ. 2.2.

Η μακροχρόνια απουσία διδασκαλικών συλλόγων ή παρόμοιων επαγγελματικών σωματείων πρέπει να ερμηνευθεί μέσα από το γεγονός αυτό. Και είναι βέβαια γνωστό ότι ιδρύθηκε από το 1873 ο «Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος», που εξέδιδε και το περιοδικό «Πλάτων», αλλά όπως προκύπτει από τη σύνθεση των μελών και τις δραστηριότητές του⁹⁵ ήταν περισσότερο πνευματικό σωματείο με επίλεκτα μέλη από τη Μέση κυρίως Εκπαίδευση, παρά συνδικαλιστικό όργανο των δημοδιδασκάλων. Περισσότερη σημασία για την έρευνά μας και το θέμα που εξετάζεται εδώ είχε προφανώς η ίδρυση του «Συνδέσμου Ελλήνων Δημοδιδασκάλων». Το σωματείο όμως αυτό, που ιδρύθηκε τον Απρίλιο του 1894, λίγους δηλ. μήνες πριν από τις μεγάλες αυθαιρεσίες εις βάρος των δημοδιδασκάλων που επισημάνθηκαν παραπάνω, δεν φαίνεται να αντιδρούσε σε παρόμοιες ενέργειες, μολοντί είχε ως σκοπό «την βελτίωσιν του Έλληνος δημοδιδασκάλου υπό τε ηθικήν και υλικήν έποψιν και την ανύψωσιν της δημοτικής εκπαίδευσως».⁹⁶ Όπως επισημαίνεται εξάλλου, τα συνδικαλιστικά κινήματα αναπτύχθηκαν στην Ελλάδα μόνο κατά τον 20ό αιώνα,⁹⁷ γεγονός στο οποίο συνέβαλαν αποφασιστικά οι ιδιόμορφες σχέσεις της ελληνικής εργοδοσίας, όπως αναφέρει ο Κ. Τσουκαλάς,⁹⁸ αλλά προφανώς όχι μόνον αυτές. Η απουσία ενιαίων επαγγελματικών συνειδήσεων που επισημαίνεται εδώ αποτελεί έναν πρόσθετο λόγο από τον οποίο ερμηνεύεται η ισχνή παρουσία των συνδικαλιστικών οργανώσεων και των συλλογικών διεκδικήσεων.

Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι, όσα καταγράψαμε παραπάνω, συνέβησαν σε μια περίοδο που η απασχόληση του δασκάλου είχε αρχίσει να ξεπερνά τη φάση του ημεπαιδαγωγισμού. Ενώ, όπως αναφέραμε σε άλλο σημείο, το υπουργείο προσπάθησε αρχικά να επιτύχει το συνδυασμό του διδασκαλικού με άλλα επαγγέλματα, στην περίοδο που εξετάζεται εδώ συναντούμε το αντίθετο ακριβώς φαινόμενο. Βλέπουμε δηλ. 21 συνολικά περιπτώσεις στις οποίες απολύονται δάσκαλοι επειδή είχαν ενασχοληθεί και με άλλο επάγγελμα. Και αν ακόμη δεχτούμε ότι η επίκληση του στοιχείου αυτού δεν αποτελούσε την πραγματική αιτία απόλυσης και ότι πίσω από αυτήν υποκρύπτονταν κομματικά κριτήρια, και τότε πάλι το επιχείρημα αυτό δεν χάνει τη σημασία του. Μας ενδιαφέρει ότι η δεύτερη απασχόληση του δασκάλου από

95. Π.Κ. Γεωργούντζος, *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τομ. 4ος, Αθήνα 1968, σελ. 520 κ.ε.

96. Άρθρο 2, *ΦΕΚ* 40/1894, σ. 126.

97. Οι πρώτοι διδασκαλικοί σύλλογοι ιδρύθηκαν σε διάφορα μέρη της Ελλάδας στις αρχές του 20ού αιώνα. Οι σύλλογοι αυτοί συνενώθηκαν το 1920 σε δύο ομοσπονδίες και αργότερα, το 1922, σε ενιαία Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος, η οποία με κάποιες μικρές αναγκαστικές παύσεις λειτουργεί μέχρι σήμερα.

98. Κ. Τσουκαλάς, «Κράτος και κοινωνία... στο Δ.Γ. Τσαούση, *ό.π.*, σελ. 49.

μόνη της επαρκούσε για να στοιχειοθετήσει την ποινή της απόλυσης.

Είναι λοιπόν φανερό ότι στη φάση αυτή παρουσιάζονται κάποιες τάσεις για τη δημιουργία ενός αυτόνομου επαγγέλματος το οποίο θα μπορούσε να προσφέρει οικονομική εξασφάλιση και κοινωνική καταξίωση στους φορείς του. Τούτο εξάλλου δικαιολογείται από την όλη ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας, οι συνθήκες της οποίας έκαναν την επέκταση της εκπαίδευσης ολοένα και περισσότερο αναγκαία. Όπως τονίστηκε εξάλλου σε άλλο σημείο, εκείνη ακριβώς την εποχή είχε αρχίσει να εμφανίζεται ένα γενικότερο ενδιαφέρον για την παιδεία. Ενώ λοιπόν κατά τα άλλα θα πρέπει να συνέτρεχαν ευνοϊκές συνθήκες για την εξέλιξή του, το επάγγελμα αυτό εξακολούθησε να δέχεται τα πλήγματα της αλαζονικής αυθαιρεσίας των πολιτικών και των κομματικών εκπροσώπων τους, γεγονός που έδρασε αρνητικά στην όλη εξέλιξή του.

Με όσα εκτέθηκαν παραπάνω δεν θέλουμε να αποδώσουμε όλη αυτή την περιπετειώδη Οδύσσεια, από την οποία πέρασε το επάγγελμα αυτό στην πορεία του, μονομερώς στην εισαγωγή του κοινοβουλευτικού πολιτικού συστήματος. Σίγουρα επέδρασαν και άλλοι παράγοντες και κυρίως η όλη δομή του κράτους και το ευρύτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάχθηκε και λειτούργησε το πολιτικό αυτό σύστημα. Οι πελατειακές όμως σχέσεις στις οποίες στηρίχθηκε αποτέλεσαν έναν από τους σημαντικότερους συντελεστές της κατάστασης αυτής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ δεν παρατίθεται για λόγους οικονομίας του χώρου. Ο αναγνώστης μπορεί να συμβουλευτεί τα έργα στα οποία αναφερόμαστε με τις βιβλιογραφικές αναφορές μας και από κει να οδηγηθεί σε πλουσιότερη βιβλιογραφική ενημέρωσή του.

Πηγές

1. Τεύχη των «Εφημερίδων της Κυβερνήσεως» όλων των αντίστοιχων ετών απ' όπου αντλήθηκαν και καταγράφηκαν οι μεταβολές των δασκάλων.
2. *Εφημερίδες της Κυβερνήσεως* Αριθ. 3/10.1.1834, όπου ο νόμος περί συστάσεως Δήμων και στον οποίο μνημονεύονται οι υποχρεώσεις τους για τη σύσταση σχολείων.
3. Νόμος «Περί Δημοτικών Σχολείων», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, αριθ. 11/3.3.1834, σελ. 27-34.
4. Διάταγμα «Περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και γυμνασίων», *Εφημ. της Κυβερνήσεως*, αριθ. 87/31.12.1836, σελ. 188-198.
5. «Περί συστάσεως επιτροπών προς εξέταση δημοδιδασκάλων», Αριθ. Πρωτ. 3155, *Εφημ. της Κυβερνήσεως*, αριθ. 22/28-5-1868, σελ. 162.
6. Νόμος ΥΗ' «Περί της μη μεταθέσεως καθηγητών και διδασκάλων διαρκούντος του σχολικού έτους», *Εφημ. της Κυβερνήσεως*, αριθ. 23/12.6.1871, σελ. 149.

7. Νόμος ΑΚΔ' «Περί προσόντων των τηλεγραφικών υπαλλήλων», *Εφημ. της Κυβερνήσεως*, αριθ. 58/30-6-1882, σελ. 277-278.
8. Διάταγμα «Περί εξέτασεως των δημοδιδασκάλων των προσαρτηθεισών Επαρχιών», *Εφημ. της Κυβερνήσεως*, αριθ. 70/28-7-1882, σελ. 357-358.
9. Νόμος ΑΡΜΑ' «Περί απαγορεύσεως της κατασχέσεως κλπ. των μισθών των υπαλλήλων κλπ.», *Εφημ. της Κυβερνήσεως*, αριθ. 109/22.3.1884.
10. Νόμος ΑΡ Γ' «Περί προσόντων και πειθαρχικής τιμωρίας των δημοσίων λειτουργών», *Εφημ. της Κυβερνήσεως*, αριθ. 217/26.5.1884, σελ. 101-103.
11. «Περί εκτελέσεως κλπ. του νόμου περί προσόντων και πειθαρχικής τιμωρίας των δημοσίων λειτουργών», *Εφημ. της Κυβερνήσεως*, αριθ. 340/25.8.1884, σελ. 1816-1817.
12. Νόμος ΑΦΝΗ' «Περί πειθαρχικών ποινών, παύσεως και μεταθέσεως των δημοδιδασκάλων αμφοτέρων των φύλων», *Εφημ. της Κυβερνήσεως*, αριθ. 216/7-8-1887, σελ. 866-867.
13. Γ. Θεοτόκη, Υπουργού επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, αγόρευσις εν τη Βουλῇ κατά την συνεδρίασιν της 4 Δεκεμβρίου 1889, επί τη εισαγωγῇ των Εκπαιδευτικῶν Νομοσχεδίων.
14. Υπόμνημα περί των Εκπαιδευτικῶν Νομοσχεδίων των υποβληθέντων εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων τῆ 4 Δεκεμβρίου 1889 ἐπιδοθέν ἐν τῷ προέδρῳ τῆς ἐπ' αὐτῶν ἐιδικῆς ἐπιτροπῆς τῆς Βουλῆς κυρίῳ Στ. Σκουλοῦδῃ ὑπὸ Χρήστου Παπαδοπούλου.
15. Ἐλεγχος τῆς ἀξίας τῶν ἐν τῷ ὑπομνήματι τοῦ κ. Χρήστου Παπαδοπούλου γνωμῶν περὶ τῶν ἐκπαιδευτικῶν Νομοσχεδίων, τῶν ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τῶν Εκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Υπουργοῦ κ. Γεωργίου Θεοτόκη υποβληθέντων τῆ 4 Δεκεμβρίου 1889 εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων. Υπογραφή: Ὁ Γενικὸς Επιθεωρητὴς τῶν δημοτικῶν σχολείων Χαρίσιος Παπαμάρκου.
16. Καταστατικὸν τοῦ «Συνδέσμου Ἑλλήνων Δημοδιδασκάλων», *Εφημ. της Κυβερνήσεως*, αριθ. 40/29.4.1894, σελ. 125-127.
17. Νόμος ΒΤΜΘ' «Περί στοιχειώδους ἡ δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως», *Εφημ. της Κυβερνήσεως*, αριθ. 37/5.10.1895, σελ. 169-176.
18. Εκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια 1899, Αἰτιολογικὴ Ἐκθεσις καὶ ἀγόρευσις περὶ δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως (Υπουργὸς ἐπὶ τῶν Εκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Αθ. Ευταξίας).